

Вогонь до вогню

Володимир Рутківський

Володимир Рутківський

ВОГОНЬ ДО ВОГНЮ

(Друга частина трилогії "Сині Води")

Пролог

Водяний пацюк повів себе розважливо і навіть розумно. Помітивши Тимка, він не дременував у комиші і не вишкірився, аби налякати. Ні, він поглянув на Тимка так, ніби хотів сказати: "А я й не знав, що на цьому острові вже є хазяїн. Шкода, але нічого не поробиш: доведеться шукати інше місце", - і повагом зійшов у воду.

Тимко задивився на довгі водяні вуса, що безшелесно розходилися за пацюком. Іч, всього лише кілька днів, як вони не зустрічалися тут із Зейнулою, а всіляка болотяна звірина знову починає вважати острівцею своєю власністю.

Хлопець звичним рухом збив п'явку, що присмокталася було до литки і нетерпляче позирнув у бік протічка, звідкіля зазвичай з'являвся Зейнула. І де це він запропав? Тимко аж крутився з нетерплячки, так йому хотілося розповісти товаришеві, що сталося у Воронівці за ці дні, коли вони не бачилися.

Тимко сидів на кормі, ганяв п'явок, рахував качки, що впливали на чистоводдя. Він навіть пробував насвистувати - проте тривожні думки все щільніше обсідали його. Напевно, із Зейнулою щось трапилося.

І не лише з ним.[1]

Якби місяць тому Тимкові сказали, що він заприятелює зі справжнім руським князем, - він сприйняв би це за дурний жарт. Бо з того часу як прийшли татари, ніхто з воронівських жителів не бачив жодного князя. Кажуть, всі вони загинули у битвах з ординцями або втекли за прип'ятські болота, полишивши своїх підданих на поталу чужинцям.

А тепер один з них - Дмитро Боброк - повернувся. Молодий князь опинився у цих місцях не власною волею: за те, що не захотів стати поплічником татарським мстивий хан Солтан спалив його рідних, а самого Боброка намагався захопити у полон. Багато днів тікав молодий князь з друзями, і коли вже не сподівався на порятунок - раптом налетів загін бродників, перебили бродники татар... та не заради допомоги, а щоб вигідніше продати сміливця його ж таки ворогові-хану.

Але удача була на стороні князя. Малий перевізників небіж Сашко допоміг Дмитрові втекти від розбійників, а Тимко з батьком прихистили його у воронівському лісі. Дмитро ж, одужавши, не залишився у боргу перед своїми рятівниками: вбивши підступного Гирича, він став на чолі бродницької ватаги, яка допомогла воронівцям вперше за п'ятдесят літ перемогти у звитяжному кулачному бою найсильніших батирів придніпровської орди.

Звісно, татарські верховоди - передусім Хасан-бек, володар горошинського улусу,

його син Черкиз та слуга Сабир, яким добряче дісталось в потішному бойовиську, – воронівцям цього не подарували, а тому влаштували розбишацький напад на село. Не дуже-то й хотіли присульські татари нападати на своїх сусідів, з якими так багато років жили у мирі та злагоді, а дехто навіть і породичалися між собою, проте Хасан-бекові було байдуже до того. І мабуть, справді сталося б лихо, якби не хлопчик з горошинського аулу, найліпший Тимків друг Зейнула. Він повідомив про напад, і коли татари налетіли на Воронівку – назустріч їм вийшов озброєний загін на чолі зі старостою Коцюбою та князем Боброком.

Це було нечувано – вперше за всі роки татарського панування русичі взяли за мечі. І татари відступили.

І ось тепер Тимко чекає на Зейнулу в умовленому місці, аби розповісти всі новини, а заодно про те, що їхній Дмитро є справдешнім руським князем, і сам великий князь литовський і руський Ольгерд віддав йому у володіння дідизну – канівську землю...

Та чомусь дуже довго не йде Зейнула, хоча він не з тих, хто примушує довго чекати на себе. Може, ним щось трапилось? Недарма Тимків батько, коли всі раділи з перемоги, місця собі не знаходив:

– Коли б це та не окошилося на сватові та його сім'ї, – не раз повторював він. – Адже й сліпому видно, що хтось попередив нас про той напад, добра б їм не було!

І від тих слів у Тимка тривожно стискувалося серце. А раптом батько і справді має рацію?

Врешті, Тимко зважився. Проточком дістався горошинського берега і обережно визирнув із рогози.

Зейнули ніде не було видно. Отари теж. Над степом панувала незвичайна тиша.

Аулу теж не було і більшість юрт валялося на землі, а біля інших метушливо бігали невиразні з такої відстані постаті. Час від часу вітерець повівав з того боку, і тоді чулося розпачливе жіноче голосіння і стривожений гавкіт аульських собак. Навколо аулу маячили постаті верхових, котрі незворушно спостерігали за цим рейвом.

Вдалині, на самому краєчку виднокола, виднілися темні малорухомі плями. Уважно придивившись, Тимко розпізнав у них отари овець, гурти корів і кінські табуни. Між ними гасали верхові, і все це повільно, начебто неохоче рухалося за Високу могилу і щезало за обрієм.

У Тимка похолело в грудях. Сумніву не було: горошинський аул чомусь переселявся на інше місце. Але куди? І чому Зейнула не сповістив про це? Втім, якби він мав можливість це зробити, то зробив би обов'язково.

Проте не зробив. Значить, не було змоги. То невже татари дізналися, що саме він оповістив про напад і порухувалися з ним і його батьком? Проте в такому випадку постраждали б тільки вони, а аул залишився б на місці. Але ж виселяють всіх – значить і підозрюють всіх, не лише Зейнулу.

Додому Тимко дістався під вечір.

Батько саме вечеряв. Коли Тимко увійшов у двір, він відставив корчагу з молоком убік і докірливо похитав головою:

- Ой, синку... Лозина по тобі плаче. Де це ти пропадав?

- До Зейнули їздив...

- Ну як вони там?

І тут Тимко не витримав. Кинувся до батька, заховав голову на його грудях і розридався.

- Немає вже їх, тату... Ні Зейнули, ні дядька Ахмета, ні Аліми, нікого...

Батько слухав плутану, гарячкову розповідь сина, і мовчав. Лише його рука заспокійливо гладила розкошлане Тимкове волосся, і від того хлопцеві сльози ще більше наvertsалися на очі.

- Яку ж лиху звістку ти приніс, синку, - з болем мовив батько, - яку лиху.

- А я їх все одно розшукаю, - крізь сльози видушив з себе Тимко. - Ось побачиш, і Зейнулу розшукаю, і маму і... Аліму. Всіх.

Батько тоскно поглянув на сина:

- Ет, Тимку, кинь і думати про це, - важко зітхнув він. - Я теж скільки ходив по тих степах, маму шукав. І, як бачиш, живемо без неї.

- Все одно знайду.

Вниз по Дніпру

Горошинський аул, як, зрештою, і весь улус Хасан-бека, треба було обійти десятою дорогою - в цьому Федір Коцюба не мав ані найменшого сумніву. Хоча, власне, з самим Хасан-беком спільну мову знайти можна. Як би не ненавидів цей старий лис воронівських кулачних бійців, як би не проклинав їх за спотворене обличчя свого красеня-сина Черкиза, все ж на того, хто носить при собі ярлик, виданий ханом подніпровської орди Хайдаром, бекова помста не впаде. Принаймні до того часу, поки не знайдеться якийсь відчайдух, котрий насмілиться стягти голову самому Хайдарові. А то має бути неабиякий сміливець, бо, кажуть, в Хайдарові є частка крові самого Батия.

Інша справа - Ібрагім-ага й Черкиз, одиначок Хасан-бека. Першого Коцюба знав добряче, як і багатьох з тих, хто, свого часу перейшовши дорогу Ібрагімові, раптом не просто лишався своїх статків та капшуків, а й опинявся на невірних ринках Очакова, Кафи, а то й далекого Акермана. І Черкиз, либонь, теж гарна цяця. Те, що чув про нього Коцюба, не давало підстав воронівським жителям почуватися спокійними після того, що трапилось.

Власне, можна було б нікуди не рипатися з Воронівки, а сидіти й чекати, як воно буде далі. Все ж воронівський староста вперто тримався за своє, бо мало які думки можуть навіяти Ібрагім з бековим синочком в голову неврівноваженого та примхливого Хайдара. Чого доброго, зроблять з Коцюби страшного злодіяку, а з воронівських жителів - підлих бунтівників, яких необхідно негайно стерти на порох. Ні, чекати, доки над нещасною Воронівкою гримне грім і заблестять металеві блискавки, було злочином. Треба було до Хайдарових вух донести всю правду, хай навіть ціною власного життя. Добре, що сераскир Хайдар, володар подніпровської орди, кочував зі своїм рідним аулом не так вже й далеко, понад Пслон. Та й ярлик про безборонне пересування ординським степом видавав Коцюбі саме він. І видавав зовсім не для того,

аби відбирати його через якусь побиту пику. Втім, пика була не якась, а татарська. Тож як поведеться Хайдар, одному Аллахові було відомо. Ні, все ж таки даремно він, Коцюба, вказав Боброкові на того бекового мазунчика. Черкиз був мстивим чи не більше від Ібрагіма. Всі в степу знали, що він водиться з вільними татарськими людьми - кайсаками.

До того ж подейкували, ніби Черкиз був одним з улюбленців всемогутнього темника Мамає.

Мамай, кремезний здоровань, який швидше скидався на русича, аніж на татарина. Видовжене обличчя, гачкуватий ніс з витонченими рухливими ніздрями. От тільки ледь розкосі очі видавали, що в ньому тече татарська кров. Років сім тому Коцюба пліч-о-пліч з Мамаєм рубався проти братів Хаджибея, Котла-буги та Солтана, які відмовилися визнавати не тільки владу перекопського хана, а й навіть золотоординського хана Джанібека. Мамай виходив на цю битву новоспеченим темником перекопської орди, а Коцюба - десятником його охоронної сотні. Тож добре знав цю людину, влада якої сьогодні викликала острах навіть у наймогутніших ханів Золотої Орди. Це був стійкий боєць, котрий, крім вірної шаблі, що блискавкою миготіла в його жилавій руці, мав ще й неабиякий розум, кмітливість та хитрість. Саме вони допомогли йому врешті-решт зрости до рівня такого воєначальника, котрий, як подейкували в Степу, міг міняти перекопських та кримських ханків, як примхлива красуня - вбрання. В Орді ходили чутки, що Мамай доклав руку навіть до того, аби на золотоординський стіл по смерті Джанібека усівся Мамаїв тесть Бердибек.

Про звички могутнього сераскира Мамає ходили легенди. Казали, що він майже нічим не відрізнявся від простого нукера. Хіба що коні - швидкі, мов блискавки, витривалі, наче вовки, і люті, мов гепарди, - видавали, що їхній володар - людина не з простого роду. І ще Мамай понад усе любив усамітнюватися. За будь-якої нагоди - в мжичку, спеку, мороз - галопував кудись у степ, а потім в найбезлюднішому місці розкладав багаття і довго сидів перед ним, роздумуючи про щось своє, недосяжне для інших. Таким Мамай був у молодості, таким, кажуть, лишився й нині. З тою лише різницею, що тепер його самотність берегли десяток-другий наймогутніших нукерів.

Сам Коцюба зустрівся з Мамаєм років з десять тому, коли той ще обходився без особистої охорони. Якось Федір у пошуках кращого хутра і найжирнішої птиці бродникував поміж Ворсклою та Оріллю і одної ночі надібав серед степу невеличке вогнище, біля якого спочивав не те що русич, але й не чистокровний татарин. Голомозий, проте з оселедцем, як у колишніх київських дружинників, він напівлежав перед вогнищем, на якому запікалася куріпка, і навіть не підвівся, коли Коцюба під'їхав до нього. Хіба що кінь незнайомця загрозливо хоркнув і забив копитами. А ще Коцюба вгледів, як в долоні незнайомця на мить зблиснув довгий та вузький ніж, яким добрі металники потрапляють в око кроків за п'ятнадцять. Тож Коцюба зупинився на межі темряви та світла і звернувся до незнайомця так, як зазвичай зверталися ті, що просили дозволу приєднатися до гурту.

- Мир тобі, чоловіче добрий. Не проженеш?

Незнайомиць повагом схилив голомозу голову.

Його очі ковзнули по Коцюбиному обличчю, затрималися дещо довше на коневі і знову втупилися у вогонь. Коцюба, сприйнявши це як дозвіл залишатися, зіскочив з коня і дістав своє їстиво. Розіклав все на траві, жестом запропонував незнайомцеві пригоститися. І коли той проковтнув перший шматок, поцікавився:

- І не страшно одному серед ночі в степу?

Незнайомиць ліниво повів широким плечем і зверхньо посміхнувся:

- Кому страшно, нехай в аулі сидить.

Коцюба вже уважніше придивився до незнайомця і теж посміхнувся:

- Вибач, що дурницю сказав. З такими м'язами ніщо в степу не страшне.

- В тебе вони теж не менші, - приязно заперечив незнайомиць.

Це був Мамай, тоді ще молодий сотник.

Згодом вони зустрічалися не раз. А коли Мамай став тисяцьким, то перед кожним походом особисто розшукував у плавнях бродницьку ватагу Коцюби - хлопці всі були хоч куди - і наказував їхати за ним. І їхали, бо відмовити Мамаєві ніхто не наважувався: з неслухами він розправлявся швидко і жорстоко.

І ще одна риса була в Мамає: приязний з підлеглими, він терпіти не міг тих, хто під час бою виказував більшу за нього хоробрість. Такого підлеглого Мамай віншував перед іншими, нагороджував зброєю чи дирхемами - проте в решті-решт горопаха гинув не своєю смертю. І з цією його рисою Коцюба віч-на-віч стикнувся опісля нещасливої для лівобережних ханів кюальницької битви...

Тому Мамай був останньою людиною, до якої Коцюба хотів би звернутися по допомогу. Та і де нині знаходився цей найвпливовіший у Золотій Орді воєначальник, Коцюба не відав. Може зі своїми нукерами вправлявся у військовому вмінні десь на Ворсклі, а може, біля Перекопу чи за Доном-рікою. І хоча подекуди, що останнім часом своє головне шатро Мамай поставив десь біля річки Вовчої, неподалік від гримкотливих дніпрових порогів, проте, як і раніше, його домівкою був неозорий степ.

* * *

У далеку дорогу воронівський староста вирушав сам-один. Від допомоги своїх односельчан чи поріділої Боброкової ватаги відмовився навідріз. Не збирався воронівський староста перекладати власні гріхи на чужі плечі. А гріхи, коли подивитися з ординського боку, таки були, і чималі: під'юзування до збройного спротиву Золотій Орді. В усякому разі, так будуть доводити Хайдарові ті, хто двічі отримав облизня під Воронівкою...

Оскільки шлях до Хайдарового кочовища через улус Хасан-бека Коцюбі був заказаний, то Федір вирішив податися Дніпром на човні. Діставатися ж до Дніпра вирішив не порубіжною Сулою, а вузьенькою і звивистою Іржавицею, яка протікала в руській стороні: Коцюба небезпідставно вважав, що за Сулою можуть стежити некліпні очі Ібрагімових чи Черкизових людей.

Для ночівлі зупинився на правому березі. Під високим урвищем, що загрозливо нахилилося над річищем, набачив він намиту місцину, порослу рогозом, розіклав

невелике багаття, яке для пересічного мандрівника лишалося б непоміченим. Затим повечеряв і при останніх полисках багаття улігся спати. А коли багаття пригасло, поповзки пробрався до човна і знову подався за течією, намагаючись не впливати з тіні, що кидав на воду крутий правий берег Дніпра. І лише тоді, коли над рікою пробіг ранковий прохолодний вітерець і на сході почало світлішати, Коцюба полегшено зітхнув. За його підрахунками, він проминув володіння не те що горошинського аулу, а навіть і самого Хасан-бека. Все ж, про всяк випадок, сховався за виступом комишу і простояв до схід сонця, очікуючи на погоню.

Проте погоні не було, і Федір знову вибрався на бистрину.

Нараз за гострим мисом начебто з-під води випірнув-вигулькнув низький, порослий всіляким річним непотрібом острівець. З його північної сторони четверо рибалок повільно й натужно тягли великого невода. Коцюба мимоволі змахнув веслом, скеровуючи свою плоскодонку якомога ближче до правого берега. Проте рибалки особливої уваги на нього не звернули. Хіба що один з них сказав щось товариству, і те зацікавлено поглянуло в бік Коцюби і далі взялося за невода. Вигляд цих рибалок не викликав у Коцюби жодної остороги. Вони були такими схудлими та знеможеними, що коли б дійшло до врукопашної, Коцюба, жартуючи, поклав би ще стількох.

"І спини ще не засмагли, - відзначив Федір. - Мабуть, лише вчора стали бродникувати..."

За звичкою озирнувся назад, подивився перед собою - нікого. Тоді, вже не криючись, знову скерував човна на середину ріки.

- Боже поможи вам, люди добрі! - порівнявшись з рибалками, мовив він.

- Казали боги, щоб і ви допомогли, - козирком приклавши долоню до лоба, відказав високим голосом старший з них, закаляний в багнюку чи не по самісіньку шию. - А куди це шлях тримаєш, чоловіче добрий, чи не до самого моря? То, кажуть, по дорозі до нього є такі пороги, що й щіпка крізь них цілою не пропливе.

- Та ні, я трохи ближче, - мимоволі притримуючи човна, відказав Коцюба. - Я, коли хочете знати, кума Івана шукаю. Казав мені, коли йшов бродникувати, що зупиниться десь одразу за Псллом.

Старий замислено почухав потилицю.

- Мокринин Іван, чи що? - врешті висловив він свій здогад. - А може, Мехтодів?

- Ні, - відказав Коцюба. - Він із Заріччя, кривого Миколи син.

- Не чув про такого, - з жалем похитав головою старший. - Мо', хлопці, ви щось чули про Івана із Заріччя? - звернувся він до товариства. Товариство з задоволенням відірвалося від роботи, Perezирнулося і заперечливо похитало головами: воно теж не чуло про такого.

- Розумієш, ми лише з учора прибилися до цих місць, - вибачливим голосом пояснив причину такого незнання старший. - Тож не знаємо навіть найближчих сусідів.

- Шкода, - зітхнув Коцюба, жалкуючи за неіснуючим кумом Іваном. - Що ж, доведеться, мабуть, знову чіплятися до добрих людей з розпитуваннями.

- Нічого, з добрих людей від такого не убуде, - заспокоїв його старший. - А поки що, чоловіче добрий, завертай до нашого гурту. Ти часом не зголоднів?

- Та є трохи, - відказав Коцюба. - Але...

- От і добре. А ми якраз збираємося юшку варити. А заодно і побалакаємо. Бо, схоже, в цих місцях люди зустрічаються вряди-годи.

Якусь хвилину Коцюба вагався. Але нагода вивідати, що діється по обидва боки Дніпра, була надто вже звабливою. То лише так здавалося, ніби рибалки з власної волі вибрали перше-ліпше пустельне місце. Зі свого досвіду Коцюба відав, що незайманих місць немає навіть у такій глушині. Тож перед тим, як десь отаборитися, потрібно погомоніти не з одним ближнім і далеким сусідом. Інакше і до кровопролиття недалеко.

Федір дужим гребком повернув човна до острова і через мить той з м'яким шипінням вилетів на вологий пісок. Коцюба із зусиллям звівся на зімлілі від довгого сидіння ноги, притупнув ними і кинув насторожений погляд в глибину острова. Не помітивши нічого загрозливого, він нахилився над човном і заходився вичерпувати з нього воду. Проте рибалок з поля зору намагався не випускати. Ті, здавалося, щодо Коцюби лихих намірів не мали.

- Та сідайте, дядьку, на оцей ось оберемок хмизу, - запросив Федора хлопчина років п'ятнадцяти і побіжно поглянув на гостя такими довірливо-блакитними очима, що й сліпому було ясно: він ще не навчився тримати при собі будь-які чорні думки.

- Дякую, хлопче, - відказав Коцюба. Проте сів так, щоб у полі його зору залишилися й інші рибалки. Довіра довірою, а воронівський староста ні за яких обставин не дозволяв, щоб за його спиною вешталися незнайомці.

Але не встерігся. Коли двоє з крекотінням поставили поруч з ним кошіль, по вінця наповнений рибою, м'язи Коцюби напружилися, готові дати негайну відсіч, якщо рибалки кинуться на нього. Та коли один з рибалок, витираючи чоло, раптово вирячився на щось за спиною Коцюби, той переборов бажання озирнутися. "Стара вигадка, - промайнула думка. - Йч, хоче, щоб я озирнувся - і тоді..."

Що мало статися потім, Коцюба так і не домислив. Дужий удар по голові вибив з нього свідомість.

До тям Федір прийшов досить швидко. У всякому разі, рибалки все ще залишалися на своїх місцях, хіба що від здивування пороззявляли роти. А поруч з Коцюбою сидів Сабір і вдоволено всміхався. З нього стікала вода.

- Гадав, що обвів нас навколо пальця? - поцікавився Сабір і глузливо примружив і без того вузькі очиці.

Коцюба не відповів. Голова боліла так, що ставало млосно. Федір хотів було доторкнутися до неї, але зробити цього не вдалося: руки були міцно зв'язані за спиною. А Сабір не приховував своєї радості:

- Гадав, що коли проберешся до Дніпра подалі від Сули, то ми вже нічого й не помітимо? - вів він далі. - Ні, нам твої хитрощі були, мов на долоні. Мій хазяїн так і сказав, що ти побоїшся пройти до сераскира через горошинський улус, а вибереш шлях

по Дніпру, - при цих словах Сабір зловтішно гикнув. - А далі я вже все продумав. Сказав цим хазяїновим боржникам, що вони повинні зустріти мого гарного приятеля-уруса, а вигляд у нього мав бути точнісінько, як у тебе. Коли ж ти тут вуха розвісив, я тихенько перепливав на острів і зляпав тебе голими руками. Непогано вийшло, еге ж? Але й це ще не все. Коли б ти проминув цей острів, у мене там, - Сабір кивнув униз по Дніпру, - причаїлося ще трійко. Тож так чи інак, а ти від свого зашморгу нікуди б не дівся.

Тільки тепер Коцюба звів воедино і мокрого Сабіра, і те, чому один з рибалок здивовано дивився за його, Коцюбину, спину - то до свого "гарного приятеля" підкрадався Сабір з ломакою в руках. Так що вини з боку цих хлопців ніякої немає, їх теж обведено навколо пальця. А от саме цього він, Коцюба, і не завважив...

- Шкода тільки, що разом з тобою не зляпали і твого старцюватого князя, чи ким він там прикидається, - все не вгавав Сабір.

- Радій, радій, - зневажливо скривився Коцюба. - Тільки ж дивися, аби не довелося потім плакати кривавими сльозами...

- Це ж чому? - запитав Сабір.

- А ти й не здогадуєшся? Сераскир Хайдар навряд чи вибачить тому, хто підняв руку на свого слугу, бо він же мені, а не тобі чи твоєму клишоному хазяїнові дав пайцзу на володіння Воронівко.

- Яку ще пайцзу? - з робленим здивуванням запитав Сабір. - Чи не оцю цяцьку? - і він витяг з-за пазухи Коцюби мідну пластину. Якусь хвилину розглядав її, затим смикнув до себе з такою силою, що сиром'ятний ремінець лопнув, начебто гнила нитка. - Що ця пайцза у тебе була, знаємо лише ти і я, - сказав він і поклав пайцзу до кишені. - А оці, - Сабір зневажливо повів очима в бік кущів, куди він відіслав рибалок, - вони навіть гадки не мають, що в тебе була така цяця. Для них ти відтепер будеш двоногою худобиною, яку вони повинні доставити до Криму за злісну несплату ясиру. І не думай, що вмовиш їх відпустити тебе на чотири вітри, бо коли це станеться, їхнім дітям і жінкам краще було б не з'являтися на світ. Та і я весь час буду неподалік, бо мені по дорозі до Криму теж треба декого побачити. Так що руки тобі розв'яжуть тільки десь у Криму, коли не за морем!

- Негідник, - процідив крізь зуби Коцюба.

- Ти диви, він ще й лається, - ображено зауважив Сабір. - Мав би краще вклонитися до ніг моєму хазяїнові за те, що він заступився за тебе перед синочком Хасан-бека. Бо той вимагав зняти з тебе твою погану шкуру чи прив'язати до хвоста найпрудкішого коня. І гуцав би ти зараз за ним по купинах, якби хазяїн не розсудив, що буде вигідніше, коли він отримає за тебе хоч якусь копійчину. Все ж таки краще, ніж нічого, - Сабір з робленим жалем подивився на бранця і раптом спохопився: - До речі, а де твоє срібло? І не кажи, що в тебе його немає, - насмішкувато додав він, помітивши, що Коцюба збирається щось заперечити. - Всім відомо, що наш шановний сераскир без подарунків нікого не приймає. А ти гарного огира не маєш, сакви теж майже порожні. То, значить, десь є срібло...

І товсті короткі пальці Сабіра потягнулися до того місця, де кожен подорожній ховав свій нехитрий скарб, - до пояса, в якому передбачалося місце і для капшучка. Висипавши на долоню купку блискучих монет, Сабір задоволено зауважив:

- Добряче живеш, Федоре. Мабуть, обдирав своїх воронівських мов липку, еге ж? Ну нічого, тепер вони, може, зітхнуть без тебе трохи вільніше. А гроші ці тобі вже ні до чого, - і Сабір заховав монети подалі. - Пожив, як хотілося, - і досить. Тепер дай пожити іншим...

Повелитель степу

Вже третій день тягнеться за кінними, як нитка за голкою, колишній воронівський староста Федір Коцюба, а тепер просто бранець без імені. Вузол із сиром'ятного ремня все міцніше впивається в п'ястуки рук, шию вогнем обпікає волосяний зашморг. Тільки й тих радощів, що ноги вільні. От і стрибає на них Федір, як та дрохва. І не стільки біжить, скільки коні тягнуть його за собою - лише встигай відштовхуватися від землі. А почнеш ловити гав чи зашпортнуться об щось ноги - і вже рахуєш обличчям і спиною всі кущі та купини, що зустрічаються на кінському шляху. Рахуєш аж до того часу, доки хтось з вершників не озирнеться та не стишить невпинний біг свого коня. Проте надовго сповільнювати кінську ходу вершник не може, бо щоразу - чи то вдалині, чи поруч за вибалком - виринає міцна Сабірова постать. А ще через хвилину неблаганний нагай гуляє по скуленій спині жалісливого вершника. Набирає ходи кінь, бранець робить велетенські стрибки, щоб втриматися на ногах, Сабір вибухає розкотистим реготом, а потім потихеньку відстає, аби через деякий час знову забовваніти десь на краечку овиду чи взагалі щезнути з очей. Проте вершники, і Коцюба відали, що нікуди він не щез, а скрадається десь неподалік і будь-якої миті може вигулькнути з нагаєм над головою.

Чому Сабір тримався на відстані - воронівський староста зрештою зрозумів.

Небезпека для Сабіра мала йти не від тих, за ким він наглядав. Коцюба здогадувався, що тут замішана сила, значно могутніша від Ібрагіма та його господаря Хасан-бека. То ж Ібрагімів прихвостень хоча й намагається не випускати з ока свого невільника та його супровідників, проте тримається на відстані на той випадок, коли трапиться щось надзвичайне, і тоді можна буде сказати: я не я і свиня не моя.

Надія на порятунок прийшла лише під вечір третього дня. Сабір, який тільки-но від'їхав від них, зненацька знову випірнув з-за невисокої могили і звелів брати різко праворуч. З того, який у нього був сполоханий вигляд і як хапливо підганяв він своїх знедолених супутників, Коцюба зрозумів, що в степу сталося щось незвичайне: налетіла сарана, загорілася суха трава чи Дніпрові води вийшли з берегів.

Проте як не підганяв їх Сабір, збочити вони не встигли. Ніби з-під землі вигулькнула перед ними ватага рослих, вгодованих татар на міцних конях і миттю оточила Сабіра і його супутників.

- Хто такі? - хрипко запитав, наче прокаркав, передній зі знаком десятського. - Звідкіля і куди йдете?

- Ми з-за Сули, - відказав, низько схилившись, той колишній рибалка, до сідла

якого був прив'язаний Коцюба. – Хазяїн звелів нам відвести до Кафи неплатника ясиру.

– Зрозуміло... – десятський ковзнув байдужим поглядом по розшматованій одежі і закривавленому обличчю Коцюби.

– Я не бранець! – вихопилося в Коцюби. – Я староста з присульського села Воронівки, ішов до сераскира Хайдара, а ці... мене підступом взяли.

Десятський не відповів. Він кивнув головою одному з татар і той навідмаш шмагонув Федора нагаєм.

– Розкривати рота повинен лише тоді, коли тебе запитують...

– А ти хто будеш? – звернувся десятський до Сабіра, котрий сидів на коні трохи осторонь і всім своїм виглядом показував, що він не має ніякого стосунку до цієї обшарпаної компанії.

– Я – Сабір, слуга Ібрагіма-аги з горошинського аулу, – улесливо посміхнувся той. – Мене послано до славетного сераскира Хайдара, хай продовжить Аллах його дні. А з цими, – він кивнув на решту, – я зустрівся лише вчора по обіді. Хоча дещо чував про них і раніше. Вони з сусіднього аулу.

– У нього пайцза, мені дарована! – знову не стримався Коцюба і знову татарський нагай змусив його здригнутися.

Сабір співчутливо поцокав язиком.

– Гарний був раб, – сказав він про Коцюбу. – Міг на себе взяти більше за верблюда. Та місяців зо два тому трапилася біда. Щось він не поділив зі своєю жінкою-урускою й та так огріла його казаном по голові, що з того часу бідолаха почав вважати себе уруським старостою і переможцем багатьох правовірних богатурів. За таке хотіли йому стягти голову, проте згодом вирішили за краще відвести його до Кафи. Робітник він добрий, то, може, знайдеться якийсь глухий дурень, що дасть за нього бодай якусь копійчину.

Богатури зареготали. У них, татар, такого не водилося, аби жінка піднімала руку на свого повелителя. А от в урусів... Що ж, на те вони й уруси.

– Гаразд, можеш їхати своєю дорогою, – відсміявшись, сказав Сабірові десятський. – А ви тут постійте, – звелів він решті. – Нема чого оскверняти погляд повелителя степу. А то його нукери подавлять таких богатурів, – ковзнув він поглядом по Коцюбі, – як мишей...

Десятський оглушливо свиснув – і татарську ватагу мов вітер здмухнув. Заспішив і Сабір.

– Звертай, Кунице, в той бік, – сказав він одному з колишніх рибалок і показав нагаєм туди, де на обрії бовваніло самітне дерево. – Я десь там на вас чекатиму. І пам'ятай: про мене, як і раніше, нікому ні слова.

– Гаразд, Сабіре, – поспіхом відказав той. – Буде зроблено, як ти велиш.

– І не думай вертати хвостом, – Сабір погрозово звів брови докупи. – Бо коли що – не позаздрю ні тобі, ні твоїй сім'ї.

Він змахнув нагаєм й кинув коня вчвал у південному напрямку. За хвилину рудуватий кінь і брудний Сабірив халат злилися з пожухлою, вигорілою травою.

- Рушимо, мабуть, і ми, - сказав Куниця.

- А ти хіба не чув, що тобі велено? - запитав Коцюба і з викличним виглядом усівся на землю. - Тобі було велено стояти тут. Нічого оскверняти погляд повелителя...

Повелителем напевне був сераскир Хайдар. Але чи зупиниться хан, аби вислухати волання якогось обірванця про те, що він - воронівський староста, якого підступом захопили нещирі люди? Вперше і востаннє бачилися вони п'ять років тому, коли сераскир дарував Коцюбі мідну пайцзу. Проте навряд чи за п'ять років можна втримати в пам'яті обличчя людини, з якою бачився не більше кількох хвилин. Якби при ньому була пайцза - то інша справа. Але пайцза, на жаль, була в Сабіра...

Зненацька зі сходу задвигтіла земля, на обрії з'явилася темна пляма, а ще через кілька хвилин повз них розсипом пролетіла сотня татарських воїнів-нукерів. По тому так же навально накопилася сотня татарських вельмож. Попереду на казковій краси буланому огиреві летів невисокий огрядний вершник у сріблястій одежі. Але це не був хан подніпровської орди Хайдар. Це був Мамай, воєначальник-беклербек багатьох туменів, що випасали своїх коней від Дніпра і до Дону, від Криму і до Чернігівської та Рязанської земель. Перед ним згинали спину і шукали захисту найвельможніші люди Золотої Орди.

Коцюба до таких не належав. Не тому, що був незнатного роду, а тому, що віддатися на милість Мамаєв дорівнювало самогубству. Тих, хто бодай на мить вивищився над ним, Мамаєв ніколи не прощав.

Перед внутрішнім зором Коцюби виникло спотворене від жаху обличчя новоспеченого темника Мамаєв, коли його тумен у вечірній імлі віч-на-віч зіткнувся із засадним туменом Котлабуги. Від поразки до перемоги - одна мить. І ця мить була осквернена лайкою десятського Коцюби і міцним штурханом, котрим він нагородив свого темника. Від того поштовху Мамаєв прийшов до тями і дав сигнал до наступу. А Коцюбі лишалося хіба що вмерти героїською смертю, що він і зробив, закривши Мамаєв власним тілом від стріли, пущеної впритул. Останнє, що він побачив, був погляд Мамаєв. Проте вдячності і любові в тому погляді не було і близько.

Ці думки снувалися в Коцюбиній голові рівно стільки часу, скільки він облизував пошерхлі від спраги вуста і набирав повітря в груди. Здригнулися і мимоволі прищулили вуха татарські коні, коли над неозорим степом, перекриваючи гуркіт сотень копит, злетіла пісня, яку було складено тоді, коли Мамаєв був ще не темником, а лише відчайдушним тисяцьким такої ж відчайдушною тисячі:

Ми за Мамаєв - як зорі за місяцем,

Ми за Мамаєв - як свист за мечем...

...На повному скаку Мамаєв смикнув за повід - і красень-кінь, хоркнувши від болю, звівся дибки. Такий голос був лише в одній людини. У той, яка завдала йому, Мамаєві, смертельної образи, а за мить відчайдушно рубалася поруч з ним і, врешті, грудьми прикрила його, Мамаєв, від ворожої стріли. Життям своїм заплатила ця людина за образу, нанесену нею ж. І от - знову цей голос. Що це - знак з того світу чи випадковий збіг?

Покірливий владній руці господаря красень-кінь розвернувся і коротким скоком рушив до двох жалюгідно скулених вершників і ще жалюгіднішої постаті пішого бранця із зашморгом на шиї.

- Хто такі? - запитав Мамай. - Хто з вас тільки-но подавав голос?

- Я, світлий і преславний повелителю, - схилив голову Коцюба. - Це я співав.

Очі Мамає пильно і насторожено обмацували заляпане брудом і кров'ю, неголене обличчя бранця.

- Звідки знаєш слова цієї пісні?

- Колись бінбаші Мамай наказав заспівувати її мені, онбаші Качубі.

Брови Мамає метнулися догори, без того темні очі потемнішали ще більше.

- Качуба, Коцюба... Але ж ти, тебе, здається, стріла пробила навиліт. Я ж сам бачив, як вона забриніла в лівій половині твоїх грудей. А потім по тобі ще й коні пройшлися... То як же тобі вдалося вижити?

- Не пам'ятаю, повелителю. Нічого не пам'ятаю - ні коней, ні стріли. Отямився я в землянці уруських бродників. Вони знайшли мене посеред бойовиська, коли підбирали зброю разом з нукерами Котлабуги і Хаджибея. Вони мені сказали, що билися на Куяльнику на боці Хаджибея і на власні очі бачили, як я власним тілом прикрив джанібекового темника Мамає. Себто тебе, повелителю, - знову схилився Коцюба. - Але правда це чи ні - не відаю, бо нічого з того не пам'ятаю.

- То правда, - підтвердив Мамай. - Ти хоробро бився поруч зі мною і ти прийняв на себе стрілу, яка летіла мені в шию.

Коцюба випростався. На його змученому обличчі з'явилося щось схоже на вдоволену посмішку.

- Я радий, повелителю, що мені, твоєму нікчемному онбаші, вдалося продовжити твоє життя. Більшої радості мені й не треба.

- А ще що ти пам'ятаєш? - намагаючись бути якомога спокійнішим, запитав Мамай.

Коцюба звів на Мамає очі і винувато посміхнувся:

- Мало що, повелителю, лишилося в моїй голові. Хіба що як натисли на їхній правий фланг, і ти вибився наперед, а ми з усіх сил намагалися не відстати від тебе. Потім на нас налетіла особиста охорона Хаджибея, я зніс голову одному з них, а що було потім - не відаю... Отямився лише в тій бродницькій землянці.

"Так, одного ти зняв. А другий ударив тебе з такою силою по голові, що будь-хто інший поповз би під копита коневі. Але, мабуть, ударив плазом, бо замість того, аби впасти з сідла, ти лише струсонув головою і, мовби нічого не трапилося, рубався далі. Але, мабуть, той удар не минувся тобі даремно... Потім я отримав наказ вийти з бою, перешикуватися й обійти Хаджибея праворуч. У балці моя тисяча зненацька наскочила на засідку Котлабуги... Пам'ятає Качуба про це чи ні?"

Проте очі Коцюби дивилися на Мамає так віддано і щиро, що в недовірливій Мамаєвій голові ворухнулося щось схоже на полегкість: ні, не пам'ятає. Той удар таки вибив дещо з його пам'яті. А може, лише прикидається?

Пересилуючи підозру, Мамай змусив себе співчутливо похитати головою. Сказав:

- Он як буває. А я тоді вже подумав, що на цьому світі ми ніколи вже не зустрінемося.

- Але, як бачиш, світлий бею, я ще топчу ряст на цій землі.

- Бачу, що топчеш, - згодився Мамай. - Але бачу, що і тебе топчуть... - і, повернувшись до закляклого Куниці та його товариша, гримнув: - То як же ви посміли здійснити свої брудні лапи на кращого з моїх богатурів?

Над головами бідолах водночас свиснуло кілька нагаїв - і вони злетіли з коней, мов перестиглі груші.

- Хто ці свині? - запитав Мамай Коцюбу.

Коцюба зневажливо змахнув рукою.

- Роблять, що їм велено, повелителю. А їхні господарі накинuli мені зашморга на шию і наказали їм потягти мене аж до Кафи.

- Це ж за що?

- Нібито за несплату ясиру. Але це брехня. Мене схопили, коли я, староста присульського села Воронівки, їхав до хана Хайдара, аби зняти з моїх людей звинувачення в тому, що вони за моїм наказом підняли руку на Орду.

Ці слова Коцюба вимовив таким простодушним голосом, що Мамай розреготався.

- Ти повелів їм підняти руку на всю Орду? Ти, мій найхоробріший і найвідданіший з богатурів?

- Атож. Хоча я досі не розумію, як це нам вдалося.

- Ну, у нас це робиться легко, - з поблажливою посмішкою відказав Мамай. - То ставай поруч та розкажеш дорогою, як це трапилось.

За його знаком богатури підвели коня Коцюбі.

- А з цими що робити? - запитав один з наближених беклербека і показав на Куницю та його супутників.

Недбалим жестом Мамай провів рукою попід шиєю.

- Постривай, повелителю, - сказав Коцюба. Богатури завмерли з занесеними над головами шаблями. - Вони лише слухняні виконавці, - вперто вів своєї Коцюба. - А справжній винуватець втік за хвилину перед тим, як ти сюди під'їхав.

Мамай запитально глянув на Коцюбу:

- Хто це?

- Сабір, старший слуга купця Ібрагіма з улусу Хасан-бека.

- Хто його випустив? - грізно повернувся Мамай до свого оточення.

Наперед виїхав уже знайомий Коцюбі десятський. Його обличчя, донедавна ще розпашіле, тепер було вкрите смертельною блідістю.

- Я, великий... Повірив його лживим вустам... Готовий понести за це будь-яке покарання.

Очі Мамає перетворилися в дві вузькі щілини.

- Зірвіть з нього всі відзнаки, - звелів він. - Хай лишається простим нукером. І не в охоронній сотні. А коли не приведе того, як його...

- Сабіра, повелителю, - підказав Коцюба.

- Так, коли він не приведе його негайно, знесіть йому голову. І перевірте, аби сам

не втік.

- Слухаю й корюся! - прохрипів колишній десятський і з усієї сили огрів канчуком коня. Той звівся дибки і стрілою помчав у степ.

А Мамай знову повернувся до Коцюби, і гнівні зморшки розійшлися по його обличчю. Як не є, все ж таки приємно бачити того, хто без вагання кинувся віддавати своє життя за нього, Мамаю. Таке не забувається.

- Пішов би до мене знову? - запитав він. - Сотником зроблю. А там, коли відзначишся, і тисяцьким.

Коцюба схилився, приклавши руку до грудей.

- Дякую, повелителю. Моє життя, як і раніше, належить тобі. А щодо сотника... Це велика честь, але ще більша відповідальність, яка вимагає величезних зусиль. А я, повелителю, відчуваю, що після тої рани сили вже зовсім не ті. День-два ще якимось утримаюся в сідлі, а потім... Проте коли треба йти на будь-яку битву, стану поруч з тобою, великий. Тільки... - Коцюба хитро примружив очі: - Тільки коли вона тягтиметься не більше тижня.

Мамай знову звузив очі. Тепер вже в посмішці.

- Вірю. Вірю, що ти за тиждень зробиш стільки, скільки іншому не вдасться й за місяць. А тепер розповідай, в чому ти там провинився.

Про кулачний бій Мамай вислухав з цікавістю. Одного разу навіть сказав із заздрістю:

- Ет, мене там не було! Я, Кочубо, теж був колись кулачним бійцем. І, кажуть, непоганим.

На диво Коцюби, розповідь про те, як дісталоя Черкизові, Мамай теж сприйняв спокійно.

- То не татарин, який не носив би на своєму обличчі синців, - з поблажливою посмішкою відказав він при цьому. - І нема значення, від кого він їх отримав. Головне, аби посадив їх більше, ніж йому. То невже через ці синці тебе звинуватили в тому, що ти підняв руку на всю орду?

- Не тільки, повелителю. Через кілька днів люди Хасан-бека знову прийшли під Воронівку. Але вже зі зброєю.

Мамай прикипів поглядом до обличчя Коцюби.

- Ти, часом, не помиляєшся?

- Ні, повелителю. Їх було сотні зо три, коли не більше.

Мамай в задумі покрутив вуса.

- Це кепсько. Комуś доведеться непереливки. І скільки ж людей постраждало?

- Ніскільки, повелителю. Мої люди завчасно помітили людей Хасана-бека і теж вийшли їм назустріч.

Мамаїв погляд пронизав Коцюбу наскрізь.

- Он як. І хто ж це їм наказав?

- Я, повелителю. Я ж бо староста. На мені лежить відповідальність за спокій і майно моїх земляків. За це я відповідаю не лише перед ними, а й перед Руссю та

Ордою.

- Звісно... Сподіваюся, що ви були розумніші за наших і вийшли без зброї.

- Ні, володарю. Ми теж були оружні.

- З твого наказу?

- Так.

По довгій паузі Мамай мовив:

- Знаєш, Кочубо, моє слово немало важить в Орді, проте й воно безсиле перед законом. А закон каже, що той з підданців Орди, хто підняв збройну руку на другого ординця, має бути покараний. Проте ще більшої кари заслуговує той, хто віддав наказ взяти зброю до рук. Ти про це відав?

- Так, повелителю. Тому й не ховався, а йшов до удільного хана Хайдара з проханням, аби він покарав лише мене, а не людей, яким я наказав взяти зброю. Вони не винні. Мало того, коли вже судити мене і Хасан-бека, то його вина значно менша за мою.

- Не розумію...

- Я припускаю, повелителю, що чимало чистокровних ординців прийшли під Воронівку, аби помститися за поразку в кулачному бою. Але шановні Черкиз, його батько та багато інших прийшли ще й тому, що були переконані, ніби хтось із воронівських жителів викрав чудового коня, якого Черкиз уже викупив у купця Ібрагіма. Тож вони і прийшли, аби оружно відібрати його назад.

- Отже, кінь був викрадений. І ти про це відав?

- Так, володарю. Тому й кажу, що моя вина значно більша від Хасанової. Знаю, що прощення мені немає і все ж, повелителю, прошу вислухати мене до кінця. І розповідь моя, клянуся, буде такою, якої ти ще не чув.

- Кажі, - дозволив зацікавлений Мамай.

Минуло чимало часу, поки Коцюба не розповів Мамаю про поневіряння руського князя Боброка. А коли воронівський староста замовк, Мамай в задумі проказав:

- В цій історії сам шайтан ногу зламає. І не мені судити, хто тут винен, а хто ні. Це вирішать ординські судді. Мене, Кочубо, цікавить лише ставлення цього Боброка до подільського хана Димитра та його братів. Він їх справді так ненавидить, чи тобі лише здається?

Коцюба молитовно склав перед собою руки.

- Повелителю, ти задав мені таке запитання, від якого я відчув себе на сьомому небі. Так, Дмитро Боброк ненавидить Солтана та його братів лютою ненавистю. Я теж ненавиджу їх так, як ще нікого не ненавидів у житті. Це ж бо їхня стріла пройшла біля мого серця, і ти, володарю, відаєш про це. А тепер щастю моєму немає меж, бо твоє питання дало мені надію сподіватися, що ці брати тобі й сьогодні такі ж нелюбі, як тоді.

"Говори! - наказував собі Коцюба подумки, - верзи, що хочеш, лише зацікав його чимось! Інакше доведеться тобі зв'язаному тягтися за хвостом якогось дикого огира..."

Мамай насупив брови.

- Я цього не казав, - по хвилі глухо мовив він і кинув на Федора такий погляд, що

тому стало зрозуміло: відтепер шукати захисту можна швидше в дикого звіра, ніж у цього можновладця. Схоже, не повірив бек-лербек в безпам'ятство свого колишнього нукера. Тож Коцюбі лишалося хіба що зустріти будь-яке покарання з високо піднятою головою... Розумом він це сприймав, проте язик, що налаштувався на відповідну хвилю, зупинитися просто так не міг.

- Звісно, повелителю, цього ти не казав. - мовив Коцюба і шанобливо схилювався перед беклербеком. - Проте дозволь в останні, може, години мого нікчемного життя сподіватися, що ми з тобою будемо думати і діяти так, як робили це там, над берегами Куяльницького лиману.

Ліва брова Мамає поповзла догори.

- Що ти маєш на увазі? - запитав він.

- О повелителю, у тебе, здається, є чудова нагода звести рахунки з Хаджибеєм та його братами, з ласки яких ти пережив чи не найчорніші дні в своєму житті...

Обличчя і засмагла, жилава шия Мамає почали повільно набирати червоного кольору. Що ж, думав Коцюба, приємно буде втішатися бодай тим, що ти довів до нестямної люті одного з наймогутніших степовиків, а не загинув, мов безмовний хробак.

- Коли дозволиш, я все поясню, повелителю. Ото коли поранений Боброк лежав у моєму селі, ми з ним багато про що переговарили. Навіть про те, як краще дозволити Хаджибеєві та його братам і хто саме в змозі це зробити. Спочатку ми зупинилися на князеві волинської землі Любартові. Проте згодом дійшли думки, що супроти трьох братів він заслабкий, бо коли комусь і рівня, то хіба що одному подільському ханові Дмитрію Солтану. Але всім відомо, що брати поодиноці не воюють, вони виступають лише разом. Тож Любартові ставати з ними на прю за якогось там дрібного князя Боброка не з руки. Новий князь київський Володимир Ольгердович теж поки що нетвердо стоїть на ногах. Єдиний, кому під силу змагатися з братами, - це литовський і руський князь Ольгерд за умови, що він виступить разом зі своїм войовничим братом Кейстутом. Та й то ще невідомо, чия буде зверху... І звісно ж, повелителю, балакали ми і про тебе, тим більше, що після куяльницької поразки сила твоя зросла незмірно. От хто міг би впоратися з братами хоч сьогодні! Але Русь відає, що сьогодні тобі йти на братів не з руки, бо нині кожен з безлічі малих ханів та ханків вважає себе ледь не вершителем долі всієї Золотої Орди... Ще раз вибач, повелителю, за таке непростиме нахабство, проте воно пояснюється лише тим, що навіть в останні свої години я безмежно відданий тобі, і твоя слава...

- Залиш мою славу при мені, - криво посміхнувся Мамає. - Досить і того, що ти поставив мене на одну дошку з ханками.

Коцюба відчув, як гаряча хвиля надії хлюпнула в його душу. Здається, Мамає на мить розгубився - як і тоді, над Куяльницьким лиманом. Мабуть, не щодня йому зустрічаються такі нахаби, як ти, Федоре... Тож куй залізо далі, куй!

- Не гнівайся, повелителю, за ці слова, але ж сам відаєш, що коли захочеш повести свої тумени за Дніпро, ці хани та ханки обов'язково звинуватять тебе в тому, що

піднімаєш руку на своїх єдинокровних братів. Вони, до речі, слабкі лише поодиноці. А от коли, заздрячи твоїй славі, об'єднуються... Я сам бачив, повелителю, як десять слабких псів загризли одного дужого ведмедя.

Мамай мимоволі кивнув головою, і в Коцюби радісно тьохнуло серце: здається, почало клювати.

- Тож, повелителю, - продовжував він, - аби тебе не ославили в зненависті до свого, ординського люду, йти на братів тобі не з руки. Та якби на це зважився Ольгерд - то інша справа. Проте він цього не зробить, бо побоюється, що ти станеш пліч-о-пліч з братами. Та коли б він дізнався, що ти допомогати їм не станеш, Ольгерд, може, й похоробрішав би. Тобі ж в такому випадку залишається лише виторгувати ясир за своє невтручання.

На Мамаєвому обличчі з'явилася іронічна посмішка.

- Схоже, ви з тим, як його... Боброком вже підрахували і те, який ясир мені належить, - сказав він.

- Ні, повелителю, - й собі посміхнувся Коцюба. - То ваша з великим князем Ольгердом справа. А от зв'язатися з ним допоміг би князь Боброк. Ольгерд йому повністю довіряє. І не лише як могутньому воїнові. Оце недавно він повернув Боброкові стіл його дідів і прадідів - канівську землю, - і Коцюба важко зітхнув. - Шкода лише, що я не побачу, як ти, повелителю, розрахуєшся з братами не лише за свою поразку, а й за мою рану. Проте, коли хан Хайдар і закони Орди будуть милостивими до мене, я тобі, повелителю, ще не раз стану в пригоді хоча б тому, що Боброк довіряє мені так, як йому самому - великий князь... А я...

- З цього б і починав, - перебив його Мамай. - Я з самого початку знав, що все це ти вигидав для того, аби виторгувати собі життя.

- Це не зовсім так, - почав було Коцюба, проте Мамай зупинив його владним помахом руки.

- Єдине, що мене зацікавило в твоїй базіканині, - це князь Боброк. Розкажи про нього все, що знаєш. А життя твоє - в руках Аллаха.

Зненацька нукери, які їхали на певній відстані від них, зупинилися і озирнулися назад. Озирнувся і Коцюба. На обрії з'явилися постаті трьох кінних. Вони швидко наближались. Незабаром в середньому Федір розпізнав Сабіра. А коли вершники під'їхали ближче, Федір здригнувся: на Сабіра страшно було дивитися. Його обличчя перетворилося на суцільну рану, рука безсило звисала вповодж тулуба, халат був розшматований до голого тіла.

- Чинив опір, повелителю, - коротко пояснив таку разючу зміну у вигляді Сабіра колишній десятський.

Мамай скривився, наче побачив перед собою бридку жабу.

- Де пайцза Кочуби? - запитав він.

- Ось вона, - відказав колишній десятський. - А ще при ньому знайшли ось що... - і він показав гаманця з Коцюбиним скарбом.

- Це твоє срібло? - запитав Мамай.

- Так, - відказав Коцюба, але одразу ж поправився. - Було моїм. А тепер, повелителю, прошу взяти його до своєї казни на потреби непереможного ординського війська.

Якусь мить Мамай вагався. Зрештою змахнув рукою і сказав:

- Ні, добро це належить тобі і лише тобі. Вважай це подякою за те, що ти зробив для... - Мамай на мить завагався, - Орди. А з цим, - він показав на Сабіра, - вчинить, як і з тими.

- О, повелителю! - скрикнув Сабір і мішком звалився з коня. - Змилуйся! Не з своєї волі я пішов на таке!

- Ви чули? - повернувся Мамай до нукерів.

- Стривай, повелителю, - втрутився Коцюба. - Прошу, не карай його на горло. Я не хотів би, аби заради мене, уруса, пролилася бодай крапля ординської крові.

Мамай деякий час мовчав, задумливо вдивляючись у далечінь. Врешті повернувся до Коцюби і сказав:

- Правильно мислиш, Кочубо. Татарська кров є кров свята. Та є інший закон, згідно з яким той, хто підняв руку на мого батира, лишається голови. Проте, - Мамай підніс догори свого товстого пальця, - начальник на те й начальник, що він не лише віддає накази, а й радиться зі своїми найкращими богатурами. То як бути з цим, - він вказав на Сабіра, - зітнути йому дурну голову чи хай ще трохи поживе? Що скажете, друзі?

- Хай живе, - невлад відповіли нукери Мамаю. - Хай живе.

- Чуєш? - тицьнув Мамай ногою Сабіра під бік. - Дякуй моїм богатурам, які мають не лише мужнє, а й добре серце. Але дивись - вдруге такого не буде.

- Твій раб, - задихаючись, цілував Сабір сап'янці Мамаю. - До віку, до скону.

"Треба було б і мені так, - подумав Коцюба. - Ет, жаль, мати з батьком не навчили..."

Біля Чорного байраку

Над стрімким правим берегом Дніпра різноголосо калатали невидимі біла. Дзвін той літав над крутосхилами, байраками та яругами, переливався на лівий берег і стривоженою луною бився в тамтешніх мочарах і безлюдних пущах. На цей поклик до Чорного байраку поспішали пішки чи на конях, навпростець чи дорогами десятки, сотні людей з обличчями, посіченими вітрами, морозами та спекою. Здебільшого їхня одіж нагадувала лахміття, проте були й такі, що хизувалися в сап'янцях або шовкових татарських халатах, знятих чи не з плеча якогось поважного аги.

- Що воно таке? - запитував піший кінного, вигулькнувши з-за кущів на дорогу. - Якому там дідькові не сидиться?

А з довколишніх сіл - Мошнів, Черкас, Дубівки, Липового та інших - на поклик дзвонів поспішав дещо інший люд: кременний, розважливий, із зашкарубленими від праці руками. Одіж на них була простіша - чисті полотняні вишиванки та сині широкі шаровари. Проста одіж, але охайна, видно, що по ній не раз проходилися жіночі руки з праником та рублем.

А Дніпро був покритий численними рухомими цятками: то на поклик дзвонів

поспішав люд з Коробівки, Крутьок і навіть із самого Переяслава. Ці не питалися, навіщо дзвонять біла. Вони знали, в чому річ.

Збиралася міць і покидьки Русі.

З давніх-давен київські князі та можновладці дозволяли селитися на південь від поровливої річки Росі всім кочівникам, хто визнавав княжу зверхність і зобов'язувався служити Русі списом та шаблею. Заносило їх сюди з-за Волги та Дону, з країв тмудараканських – поодинці й цілими родинами, а то й племенами. В їхні звичаї та віру руські воєводи та старости без потреби не втручалися. Досить було того, що в разі небезпеки нові поселенці разом з руссю ставали на ворога. А в перервах між ратними звитягами все йшло, як тому й належало. Вчорашні кочівники продовжували випасати свої отари й табуни, родичалися з русичами, приймали їхні імена та риси – і вже майже нічим не відрізнялися від тих, чиї діди-прадіди мешкали тут з прадавніх часів.

Проте селилися в цих місцях не лише кочівники, а й ті з русичів, кому вже не вистачало місця в селах і містах. Прибивалися сюди ображені долею та старостами, приходили і відчайдухи, за котрими плакав зашморг чи то в татарському аулі, чи в прип'ятському селі. І не заведено тут було розпитувати, звідкіля ти прийшов і чому саме.

Часом хтось із них щезав – поодинці чи цілими ватагами. Одні – назавжди, інші – на рік-два або лише на літо. Ці ловили рибу в Дніпрових заплавах, збирали щедрі меди в дикому полі, полювали на звірину чи подібних до себе. Поверталися або з повними капшуками, або ще біднішими, аніж були до цього. А ті, кому неприкаяне бродницьке життя було не до вподоби чи в капшуках яких висвистував вітер, наймалися за юшку, одіж та стріху над головою до тих, хто це вже мав.

Отак і з'явився невідомо звідки цілий народ, – як перекотиполе, пригнане вітрами. Татарські баші, мурзи, а то й хани, обпікшись на ньому раз-другий, робили вигляд, що черкаських сіл не існує. Ще б пак – здерти з цих поселян нічого не здереш, зате шаблею чи довбнею кожен з них володіє так, що й не знаєш, з якого боку до нього підступитися. Тож найкращий вихід – обходити таких десятою дорогою.

Називали цей люд всяк по-своєму. Татари – козаками, місцеві – уходниками, бродниками, а то й розбишаками. Втім, намагалися їх терпіти, бо саме завдяки їхній присутності тут рідко з'являлися хижі баксаки та ненажерливі тіуни. Бродники теж намагалися місцеве населення без крайньої на те потреби не чіпати, бо не сліпі й бачили, з чиїх полотен робляться їхні штани й сорочки, чиїм хлібом годуються. До того ж, і небезпечно було заводити чвари, бо місцевими були здебільшого ті, хто вже пройшов нелегку школу бродництва і міг повчити цієї штуки будь-кого іншого.

Коли сонце викотилося з-за дерев, на просторій галяві обіч Чорного байраку важко було розвернутися. Всі, хто прийшов чи приїхав раніше, по-хазяйському влаштувалися в затінку, діставали зі своїх торб печеню, коржі та баклаги. Дехто, приклавшись до них, вже поривався співати пісень. А люди все прибували. Чоломкалися, підсідали до тих, хто прибув раніше, розв'язували і свої торби, питали про здоров'я та долю спільних знайомих – і вже по тому переводили погляд на групу на

пагорбі посеред галяви. То була старійшина, сивочолі, мудрі діди, на яких проте ніхто не зважав. Кожен у цьому краї чинив, як хотів, а справедливість вирішувалася в основному кулаками, а то й шаблями.

- Щось не бачу поміж ними головного, Кирдяги, - чулося то тут, то там. - Захворів чи що?

- Не захворів, а втопився, - чулося у відповідь. - Як пішов у травні рибалити на Дніпро, то й досі не випірнув.

- Ти ба, а я й не знав. Значить, друзі, будемо нового отамана обирати. Тільки на біса він здався, не розумію... О, дивися, як Барило біля старшини в'ється! Чи не хоче він на місце Кирдяги?

- Мало хто чого хоче.

Старшину недолюблювали. І було за що. Кожен, хто повертався зі своїх мандрів, мусив здавати десятку здобичі у спільний казан, яким відала ця старшина. На харч, на лікування поранених та хворих... Проте куди це йшло насправді і скільки лишалося в руках самої старшини, ніхто не знав. Але що і старшині неабищо перепадало, сумнівів не було: через якихось півроку навіть найхудіший з новообраної старшини гладшав на обличчі, і його погляд ставав жадібнішим.

Неподалік від гурту старшин на трухлявій колоді примостився ще молодий, рожевоощокій лірник. Біля нього тулився поводитир, худенький хлопчик років дев'яти. Задерши голову до неба, лірник перебирав струни і дужим голосом швидше вигукував, аніж співав думу про повернення руських князів з далекої Литви.

- А чого це він реве, мов недорізаний бичок? - цікавився хтось, спостерігаючи за діями товариша. - Будьмо, брате!

- Будьмо, - відказував товариш і після задоволеного кхекання пояснював: - Та каже, що якийсь Ольгерд привів наших князів з Литви і витурих татарського поплічника Федька з київського столу. А на це місце посадив свого сина Володимира.

- А яка різниця між Федьком і Володимиром?

- Не кажи. Бачив я того Федька. Ні Богу свічка, ні чорту кочерга.

- А Володимир, значить, кращий?

- Та хто його зна.

- То навіщо про це так репетувати?

- Бо молодий ще, інакше не вміє.

Від цих слів повновиде обличчя сліпого лірника червоніло ще більше. Його жилаві пальці починали рвати струни з такою силою, що ті от-от готові були лопнути. Потому він вперто вигукував далі.

В центрі іншого гурту сидів сивобородий чоловік. Утершись рукавом, він пожалівся невідомо кому:

- Ні, не ті зараз бродники, гей, не ті-і.

- А які ж були? - запитав худий, мов скіпка, рудань.

- Ге, запитуєш. То були люди, не нам рівня. Один Іван Бирладник чого був вартий.

- Це ще хто такий?

- Із князівського роду. Але землі своєї не мав. То він подався на Дунай, де тулилися такі, як і ми, бродники. І став князем серед них. То вони при ньому зажили, як у Христа за пазухою. Навіть бирладниками себе почали звати.

- Як у Христа, кажеш, - зблиснув очима рудань. - А чом би й нам не мати свого князя, га, хлопці?

Його сусіда насмішкувато пирхнув:

- Так вони сюди й прибіжать. Та де ти їх бачив, тих князів? А якщо і є, то давно вже не ті.

- Кажуть, на канівський стіл прийшов новий князь, - вів далі сивобородий. - Та то тільки так мовиться, що новий. А насправді на цьому столі сиділи до татар ще його діди-прадіди.

В гурті заворушилися.

- А ти його бачив?

- Я - ні. А кум мій Онисько, ми з ним канівські, казав, що бачив. І навіть розмовляв з ним. їде, каже, троє вулицею. Посередині - молодий велет. Руки - о! Плечі - о! Роздивляється навколо, а в очах сльози. Побачив Ониська, низько схилився перед ним і привітався: "Здрастуйте, дідусю!" І поїхав далі. А один з тих, хто був з ним, зупинився і каже: "Оце, дідо, ваш новий князь, правнук незабутнього канівського князя Святослава, котрий за свою мужність прийняв від татар страшні муки".

Бродники помовчали.

- Сльози, кажеш, - нарешті подав голос один і зітхнув. - Авжеж, чом би й не бути сльозам, коли з дідівщиною таке вчинено.

- Почекай, - зупинив його сусіда. - Охрім Зизьо, що з Білого провалля, два дні тому бував у Каневі. То щось він не чув, щоб там сидів новий князь.

- Та я ж кажу тобі, що він поїхав далі, - сказав оповідач. - А той, що з ним, каже Ониськові: "Повернеться тоді, коли порухується де з кимось з татарів..." Спасибіг, братове, за те, що пригостили, піду, може, ще кого зустріну із знайомих.

А через хвилину його голос лунав уже посеред іншого гурту:

- Не ті тепер бродники, гей, не ті-і...

Проте найбільше бродницького люду товклося довкола черкаських возів, особливо біля Берендея. Сашко, який сидів у затінку під возом, навіть дивувався: він ще ніколи не бачив, щоб людина мала стільки приятелів. У Берендея, здається, навіть губи розпухли від чоломкання. І після кожних обіймів Пилип наливав глиняного кухля і примовляв:

- Випий, брате, аби було по-нашому, по справедливості. А опісля знову чекатиму на тебе. Тут, - він кивав на воза, - ще дещо є.

Бродник зацікавлено зиркав в той бік і по-змовницькому підморгував Пилипові:

- Не сумнівайся, брате. Зробимо все, як обіцяли...

Людині сторонній ці слова нічого не говорили. Сторонній, але не Сашкові.

По тому як воронівці погнали нападників за Сулу, Боброк з Коцюбою покликали на раду Медовуху, Берендея та бродника Данила. Отам, на обійсті Коцюби, і розкрилося,

хто насправді є Дмитро. То Медовуха так вчинив. Сашко і досі пирхає, коли згадує, які пришелепкуваті обличчя були в Берендея та Данила, коли до них дійшло, що той, кого вони ледь не поплескували по плечах, насправді є князем. А про що вони балакали потім аж до ранку, Сашко відає не все, бо раз-по-раз вибігав то коней напоїти (Коцюба своїх слуг відпустив на гулянку), то до льоху по квашені грибки, то кинути кістки вовкодавам. І зовсім не страшні ці вовкодави, вони хапали кістки майже із Сашкових рук, і нічого – цілі руки.

А з того, що пощастило почути, Сашко зрозумів лише одне: дядькові Дмитрові немає рації оголошуватися нині канівським князем. Треба, аби його обрали бродницьким отаманом. А що це можливо, вони, всі, хто був у хаті, клялися, що голову дають на відсіч. Для цього треба лише переговорити де з ким. Данило разів зо три повторив, що відтепер і він сам, і ті півтори сотні бродників, що примчали на поміч воронівцям, готові йти за князем Дмитром у вогонь і воду, бо на власні очі переконалися, чого він вартий насправді. А завтра таких бродників буде ще більше.

– О, цього не треба робити, – зненацька почув Сашко над собою голос Берендея. – Ти сюди не спати приїхав, хлопче. Краще-но збігай та послухай, про що інші гомонять.

Сашко протер очі і виліз з-під воза. Людей біля байраку, здається, ще побільшало. Попереду промайнула і одразу ж щезла постать Медовухи. Потім Сашко ледь не налетів на Барила. Той про щось неголосно розмовляв з кількома бродниками. Вони весь час озиралися, а потім підморгнули один одному і швидко розійшлися.

"Щось тут не те", – подумав Сашко і подався за жилавим чоловіком з буйним волоссям і руками, що сягали майже колін. Той швидко йшов до байраку.

За хвилину Сашко опинився під густим зеленим склепінням, крізь яке ледь-ледь пробивалося сонячне проміння. Подекуди під деревами сиділи гуртками якісь люди. Це були зовсім не ті люди, що збиралися на галявині. Ніхто не чоломкався і не питався про здоров'я. А от питва теж було чимало.

– Гей, Калитко, підходь-но сюди! – покликали з одного гурту чоловіка, за яким стежив Сашко. – Тут ми дечим розжилися в тих лопухів з возами.

– Не час, братове, – відмовився Калитка. – Чує серце, що ті селюки щось затівають. Тому стежте за Барилом та його хлопцями. Що вони закричать, те ви підхоплюйте.

– То що, Барило в нас вже за отамана? – запитав зарослий по самі очі бродник і сплюнув на землю. – Ет, нема вже на тих гнойовиків Гирича! Та й Держална з Вовком кудись чорт поніс.

– Еге ж, застукали нас зненацька, – згодився Калитка. – Тож, братове, пам'ятайте, що я вам казав.

Зненацька Калитка озирнувся, і так швидко, що Сашко ледве встиг сховати голову за кущем ліщини, а тоді помчав назад. Зопалу він вилетів на узлісся і віч-на-віч зіткнувся з Медовухою.

– Що, приспічило до лісу? – посміхнувся той. Проте, вислухавши Сашкову розповідь, посерйознішав.

– Калитка, кажеш? Що ж, тепер будемо і ми знати, що вони теж готуються. А тобі,

хлопче, пощастило: нюх у Калитки звіриний і мало хто виривався з його рук. То біжи до Пилипа і більше щоб по кущах не лазив. Зрозумів?

- Зрозумів, - відказав Сашко. Але до Берендея не поспішив. На галяві всі страхи минулися. Та й сам Берендей послав Сашка розвідати, про що гомонять люди.

Зупинився він біля гурту поселян, які тільки-но почали розв'язувати свої торби. Між ними вже сиділо кілька бродників. Взагалі бродників вирізнити з-поміж інших для Сашка труднощів не складало: у них в руках нічого не було.

- З дороги не гріх і перекусити, - примовляв кривonosий поселянин, викладаючи на траву баклагу і чималого кендюха. - А старшина нехай ще трохи посмажиться на сонці... О, а хто там біля нього стоїть? Ніби не зустрічав такого.

Сашко озирнувся: неподалік від старшинського гурту височів Боброк і про щось розмовляв з трьома бродниками, котрі приїздили на поміч воронівцям. Між ними був і Данило.

- Ге, Мусію, то такий чолов'яга, що я не радив би тобі ставати йому поперек дороги. Про Гирича чув?

- Та хто ж про нього не чув.

- То це саме він забив Гирича. А заодно Михасеві Рибці і Грицькові Сазоненкові голови стяв. А за що? Кажуть, ні за що, ні про що.

- То чого ви сидите? На палю його, та й по тому.

Сашко тихенько позадкував від гурту і подався до Берендеевого воза. На серці було кепсько. Він так сподівався, що за Дмитра потягнуть руку всі, хто тут зібрався. А воно, виявляється, не зовсім так.

Сонце піднялося досить високо. То тут, то там на галявині почали лунати вигуки:

- А чого це старшина так довго телиться? Онімїла, чи що?

Старшина й справді почувалася ні в сих, ні в тих. Коли з удосвіта Данило Ратище несподівано для неї звелів бити в усі біла, старшина відчула себе так, як візник, чий віз котиться під гору, а він втратив віжки. Старійшини підозріло зиркали один на одного, чекаючи підступництва, люто щирилися при кожному необережно кинутому слові, але що робити не знали.

Врешті, коли окремі вигуки злилися в один суцільний, загрозливий гул, на пагорб посеред галявини вийшов білий як сніг Степан Рубець, якого старшина виштовхнула зі свого кола, як найбільш розважливого. Тримаючись за поперек, він вклонився на всі боки, тоді прокашлявся і почав:

- Глибокошановне товариство! Не так вже часто сходимося ми, тее... на нашу раду. І то, як ви знаєте, сходимося здебільшого восени, коли повертаються ті, хто ходив, кх-мм... у своїх справах. Але трапилося так, що далі відтягувати не можна. І сьогодні ми зійшлися, щоб вирішити, як бути з цим... - він показав на Боброка, - як його.

- Та не крути, Степане, - почулося зі стану бродників, котрі щільним натовпом тільки-но вийшли з байраку. - Кажі вже, як воно і є - зі злодієм і зарізякою!

- Ото ж я й кажу... - згідливо схилив голову Рубець. - Я.

- Не злодій він! - вигукнув між старшини чоловік з вислими вусами. На ньому, як і

в більшості тих, хто приїхали на возах, була вишивана сорочка і сині шаровари. - Не злодій він, а гарна людина і хоробрий чоловік!

- Тебе, Свириде, не питають, - осмикнув його інший старшина, опецькуватий лисань у поношеному бешметі. - Тож стій та мовчи.

- А чого це я маю мовчати? - заперечив Свирид. - І взагалі, звідкіля ти такий взявся, аби мені вказувати, га? Чим ти відзначився, крім того, що поцупив у Миколая з Мошен всю горілку для свайби і нею споїв байрачних, аби ті тягли за тобою руку?

У натовпі зареготали. Якусь мить опецькуватий хапав ротом повітря, затим кинувся на Свирида.

- Я? В Мошнах? А ти бачив? - кричав він.

Щось там варилося між старшиною такого, про що більшість бродників і гадки не мала. Щось там накопичувалося останні дні, коли не місяці, і нарешті вибухнуло: зі старшин зенацька злетів стримано-величний вигляд, і, забувши про своє становище, вони, мов півні, зчепилися між собою. Замиготіли в повітрі кулаки, затріщала одежа, навсебіч полетіли шапки та малахаї. Слепий лірник, що до того сидів за кілька кроків від старшини, притис до грудей ліру і підвівся, аби відійти подалі. Проте зосліпу тицьнув герлигою так невправно чи навпаки так влучно, що вона потрапила межі ніг опецькуватого. Опецькуватий не втримався на ногах і зарився носом у землю.

Всі, хто був на галявині, на мить завмерли при вигляді такого незвичного дійства, а за тим у повітря злетів оглушливий регіт. Найцікавіші запрацювали ліктями, аби бути ближче до бойовища. Один лише Боброк, як і до того, стояв спокійно й незворушно.

Князь бродників

А старшина розходилася не на жарт. Здається, пригадала молоді літа і так духопелила одне одного, що від бешметів, ватяних халатів і сіряків здіймалися стовпи куряви.

- Гей, хто ближче, вгамуйте цих навіжених! - заволав нарешті Берендей, котрий перед цим виліз на воза, аби краще бачити. - Їм що, робити більше нічого? Годі, кажу я вам!

Старшини поволі почали отямлюватися. Витираючи заюшені носи, не дивлячись одне на одного, вони поверталися на старе місце.

- Більше охочих битися нема? - запитав Берендей. - Тоді давайте скажу я. От ви тут чубитеся, як старі гусаки, - звернувся він до старшини, - але в нас, хто біля землі ходить, нема часу дивитися на це. Тож як старий бродник, що вийшов з вашого гурту, скажу, чого ми приїхали сюди. Зовсім не для того, щоб подивитися, як ви збираєтеся судити цю людину, - він показав на Боброка. - Хочу вам сказати, що в нас уже увірвався терпець...

- У кого це "у вас"? - похмуро поцікавився опецькуватий і помацав щоку, на якій виднівся відбиток чийогось чобота.

- Протри очі, Йовмене, - порадив йому Берендей, і простяг руку убік десятків возів. - Ми - це черкаські, мошнянці, будищани, чий хліб і чие м'ясо ви їсте.

- Так ми ж платимо, - заперечив Рубець. У білій бороді його стирчало кілька

зелених стеблин.

- Еге ж, платите, - відказав Пилип. - За трьох бичків і дві міри вівса я й досі нічого не маю. І не я один такий. А подивіться, дідо, як поводять себе байрачні люди. Череду виганяти небезпечно, бо того й дивись, може повернутися переполовиненою.

- Треба ще довести, що то наших робота, - вперто відстоював своє Рубець. - Може, це робота тих, що приходять з-під Тясмину, а то й самих татарських бродників.

- Киньте, дідо, - відмахнувся Пилип. - Я ж не сліпий і бачив, що сліди ведуть не в той бік, а саме сюди. Та хіба тільки в худобі справа? Чоловікові по сушняк до байраку поїхати страшно, бо може повернутися в чім мати народила. Жінкам і дівчатам теж небезпечно виходити з села. Правильно я кажу?

- Правильно, - різноголосо загуділо з возів.

- Отож, я і звертаюся до вас, старшино: наведіть порядок, притримайте тих, у кого руки тягнуться до чужого! А то не сьогодні-завтра може пролитися червона юшка, і бродник стане на бродника.

- Що ти нас лякаєш? - нагороївся зарослий по самі очі бродник. - Ми і без тебе лякані. Ти краще скажи, що робити з он тим, хто біля старшини стоїть. Тут людська кров пролилася, а тобі худоби жаль!

- Знайшов, кого питати, - пирхнув сусіда зарослого. - Ніби не відаєш, що цей Дмитро в берендеевій світлиці вилежується, немов якийсь пан. То й питати нічого, зразу видно: два чоботи - пара.

Берендей посміхнувся:

- Гадаєш, образив? Якраз навпаки. Вважаю за велику честь, що... - Берендей на мить затнувся, - що Дмитро зупинився саме в мене. А з ним мені й сотня таких, як ти, не страшна.

- Це ми ще подивимося, - погрозливо пробурчав зарослий, але так, щоб Берендей не почув. А той продовжував:

- Тепер щодо Гирича і Рибки з Сазоненком. Мабуть, всім відомо, з чого все почалося. Так що Дмитро вчинив правильно. Самі знаєте, що той, хто сіє вітер, пожинає бурю.

На возах закивали на знак згоди. Натовп бродників заворушився і глухо загудів. А Берендей вів далі:

- Я ось ще про що подумав. Не відаю, чи потрібна нам така старшина, але коли так заведено здавна, то хай собі і далі чубиться між собою. А от кого в нас нема - то це справжнього отамана. Про покійників погане говорити не годиться, то буду говорити про живих. А думка моя така: треба просити на отамана Дмитра!

Над галявиною здійнялося несамовите ревисько.

- Дмитра! - розмахували брилями ті, хто приїхав на возах. - Дмитра-а!

Дмитра! - підтримувало їх сотні зо три бродників.

Проте у відповідь лунало не менш гучне:

- Не бути-и! Барила отаманом!

- Смерть злодюзі-і! Бачили таких котів у мішку!

- Барила!

- Дмитра! - горланив Сашко і підстибував на сні, яким Берендей притрусив численні торбинки, діжечки та клуночки, що привіз для пригощання бродників. - Дядька Дмитра!

Зненацька його нога провалилася в якусь заглибину. Сашко впав набік і тут же кров захолола йому в жилах: над возом з'явилася чиясь кістлява рука і посунула прямо до його очей. Сашко дивився на неї, як жабеня на вужа, і не мав сил поворухнутися. А рука мацнула ліворуч, праворуч, а потім пірнула в сіно. І, мабуть, щось там намацала, бо смикнула раз, другий, і з-під сіна виповз ріжечок чималого клунка. Сашко, отямившись, щосили вдарив по руці пужалном і заволав:

- Дядьку Пилипе, сюди!

Рука миттю щезла, а через деякий час замість неї з'явилася розкошлана голова якогось незнайомця.

- Чого це ти, хлопче, розкричався? - запитав він. Тоді повів очима по возу, і на його обличчі відбився щирий подив. - Ти диви! Як же це я тут опинився? Я, хлопче, з товариством трохи того... і вирішив поспати під кумовим возом. А воно бач, куди мене занесло...

Бурмочучи щось сам до себе, незнайомець подався до натовпу. Сашко дивився йому вслід і не знав, що й подумати: може, це справді чесна людина, що переплутала вози, а може, і крадій.

Тим часом ревісько почало стихати. Біля старшини з'явився опасистий чоловік з темними запалими очима. Його знали майже всі - то був не тільки колишній бродник, а й переяславський підстароста Губа. Губу байрачні люди недолюблювали: не одному з них довелося скуштувати канчука, коли надто придивлявся до переяславської гуски чи вівці.

- А цей чого прийшов сюди? - почувлися незадоволені вигуки. - Він же з того боку і нічого йому тут робити.

- Не можете забути старе? - засміявся Губа. - Так, я з того боку Дніпра, але хіба не ваші люди селяться межі нас? Хіба не ми даємо їм прихисток, коли вам тут стає затісно? - Губа докірливо похитав головою. - А ваші люди що за це роблять? Правий Пилип: через вас боїмося череду в степ виганяти, через вас жінки бояться виходити на леваду, а скоро і з дітьми, мабуть, таке ж буде. Тому й питаю вас: допоки це триватиме, допоки не буде порядку? Невже ви хочете дочекатися, доки в наших людей урветься терпець...

- А при чому тут ми? - гукнув хтось з байрачних бродників. - І нічого нам порядком в очі тицяти. Спочатку сам наведи його в себе.

- І наводимо, - запевнив його Губа. - Учора ввечері переяславці забили дрючками до смерті двох крадіїв, котрі займали худобу.

Натовп припинив.

- Ого! - сказав хтось. - А кого саме?

- А їх і не питали. Може, з ваших, а може, хтось здалеку прийшов.

- А не боїтесь, що за такі речі до вас у гості завітає сотня наших хлопців?

- Що ж, зустрінемо їх, як годиться. Назустріч їм дві сотні наших вийде. Але головне не в тому, хто кого, а в тому, що пролилася кров. І ще може пролитися. А шкода - ми з вами однієї віри, одного кореня. Тому й звертаюся до вас: братове, не чіпайте наших статків! А коли в кого руки чешуться, то нехай виявляє себе, як кожен чесний бродник, у татарському степу, а не серед сусідів-поселян. А про Дмитра, якого ви судите, я ось що скажу: хоч він у наших краях і нова людина, проте вже довів, що може і порядок навести, і татарським бродникам дати відкоша. А це якраз те, що вимагається від справжнього отамана.

І Губа повагом відійшов до свого почту, який супроводжував його через Дніпро. Охоронці, десятків зо три кремезних молодиків, міцно сиділи на дебелих конях і кидали навсебіч швидкі погляди: чи не загрожує, бува, небезпека їхньому старшому?

Над галявиною знову здійнялося ревисько, але вже не таке гучне, як до цього. А коли воно вщухло, на пагорб вийшов Барило.

- Дозвольте, старшино і любе товариство, мовити слово і тому, хто, як і більшість з вас, не має статків, - почав він. - От нам кажуть: отямтесь, наведіть порядок! А коли їх питають - за яким це ви правом нас повчаєте, вони у відповідь: ми тут живемо з діда-прадіда. Але хіба сюди не приходили і наші діди-прадіди, хіба не вони тут селилися, аби пересидіти лиху годину?

- Правильно! - заволали байрачні бродники. - Барила-а!

Барило підняв руку - і крик поступово вщух.

- Так що ми маємо таке ж право селитися тут, як і вони, - він вказав рукою на валку возів. - Але що ми бачимо? Один живе в курені чи в землянці і більшого собі не дозволяє, бо знає, що не він тут один. А інший нахапав землі, скільки міг, порозводив отари та череди, і тепер нашому братові-нетязі не можна й кроку ступити, щоб не налетіти на їхнього гусака чи курку. А коли ненароком наступиш їй на горлянку, вони у крик: отямтесь, наведіть порядок! А хіба в нас не порядок? - перекрикуючи регіт бродників, продовжував Барило. - Скажіть мені, чому в наші краї не потикаються ні ті, хто живе в степу, ні ті, хто тулиться до Києва? Не знаєте? То я скажу: вони не потикаються тому, що в нас є свій порядок - бродницький. Правильно я кажу?

У відповідь в повітря злетіли десятки, сотні шапок та малахаїв.

- Правильно! Барила отаманом!

- А тепер про той порядок, який стосується кожного з нас. Про Гирича не скажу, бо він загинув далеко звідсіля. І Бог суддя тому, хто приклав до цього руку... - Барило з неприхованою зненавистю поглянув на Боброка. - А от Рибка з Сазоненком жили серед нас, їли з нами один хліб. Ну, перестаралися трохи, по-дурному пожартували. То хіба між нами водиться, щоб за такі речі голови стинати? Ні. Ми з вами з давен знаємо, що в нашому краї існує такий порядок: коли тебе образили - іди до старшини.

- Жарти, кажеш? - почувлося з натовпу і наперед вийшов Медовуха. - Коли так, то дозволь пожартувати і мені...

Швидким порухом він зірвав з Барилової голови малахая і одягнув на себе.

- Гарний малахай, - задоволено зазначив він. - Був твій, а став мій!

Барило спаленів.

- Ти, негідь, що це собі дозволяєш? - погрозово процідив він і його рука мимоволі потяглася до шаблі.

- Свят, свят, свят, чоловіче добрий! - з награним жахом скрикнув Медовуха і відскочив убік. - Ти ж сам тільки-но казав: коли тебе образили, то ні в якому разі не можна хапатися за зброю. Дозволяється лише жалітися старшині або скликати раду. Чи, може, я неправильно тебе зрозумів?

Якийсь час товариство застигло з роззявленими ротами. Нарешті то тут, то там пролунали перші смішки. А ще через мить галявина вибухла оглушливим реготом. Сміялися навіть ті, хто хвилину тому стояв за Барила горою.

- Ну й утнув!

- Цей Медовуха і на кутні, мабуть, жартуватиме!

Криво посміхаючись, Барило зняв руку з шаблі.

- Знайшов, де дурня валяти, - сказав він. - Це ти зумисне чи такий зроду?

- А це вже сам здогадайся, - відказав Медовуха і віддав Барилі малахая. - А тепер, товариство, хочу і собі сказати кілька слів. От тут Барило твердив, ніби Рибка з Сазоненком всього-навсього пожартували. Не знаю, які вони жартуни, бо бачив їх тільки раз. Але присягаюся головою, що в свою останню хвилину вони не жартували. Як людина, яка була тоді разом з Дмитром, стверджую, що вони хотіли помститися йому за смерть Гирича. Вони самі так казали. Але найбільше цього хотів Барило, який теж був там.

- Брехня! - скипів Барило. - Чим ти це доведеш?

Замість відповіді Медовуха попорпався в своєму сагайдаку і видобув звідтіля стрілу. Тоді простягнув руку до Барила:

- Дай-но і свою стрілу.

- Навіщо? - підозріло поцікавився Барило.

- Шкода тобі чи що? Подивлюся і віддам.

Барило завагався.

- Та дай йому те, що він просить, і нехай відчепиться, - почувлося з гурту байрачних бродників.

Барило стенив плечима і потягнувся до сагайдака.

- Дякую, друже, - сказав Медовуха і підняв обидві стріли над головою. - Тепер, товариство, дивіться уважно! Оця стріла, як ви вже знаєте, належить Барилу. А оця...

Зненацька Барило зробив стрімкий порух, намагаючись вихопити свою стрілу, проте Медовуха був напоготові.

- Е ні, - зі сміхом відсахнувся він. - А тепер, шановна старшино, подивіться та скажіть усім, чим одна стріла відрізняється від іншої.

Старшина довго розглядала стріли.

- Нічим, - нарешті сказав Степан Рубець і повернув їх Медовусі. - І знак на них один і той же. Тільки незрозуміло, до чого ти це ведеш.

- До того, що одна з них впилася Дмитрові прямо проти серця. Щастя, що на ньому була кольчуга. А стирчала вона в Дмитровому плащі, і ми побачили її лише тоді, коли проскакали зо три версти від того місця, де здибали Рибку з Сазоненком. Вилетіла ж вона із засідки, я це добре бачив. А ви кажете - жарти.

Натовп стривожено загув. Барило не зводив з Медовухи побілілих від люті зіниць.

- Але й це ще не все, - продовжував Медовуха. - Мабуть, багато хто з вас чував, що до Києва приїздив великий князь литовський і руський Ольгерд. Проте мало хто знає, що коли він їхав молитися до Лаври, на нього було вчинено замах. І стріла, яка летіла в голову великого князя, була точнісінько така ж, як і оці дві.

Натовп хитнувся і завмер.

- Ова... - стиха мовив хтось.

- Брехня! - щосили вигукнув Барило. - Це все вигадки цього негідника! Клянуся всім, чим завгодно, що мене тоді і в Києві не було!

- Кинь, Барило, - порадив йому Медовуха. - Бачили тебе разом з Вепром. Навіть скажу, де саме. У конюшні, коли ви домовлялися з ним про винагороду за вбивство великого князя. До речі, Вепр уже зізнався.

Барило заціпенів. На його посірілому обличчі з'явилися краплини поту.

- А чому Барилі і не стрелити в великого князя? - зненацька подав голос хтось із байрачних бродників. - Хто він йому - кум чи сват? Було б добре, якби цей замах йому вдався. Знай наших!

- Не турбуйся, знають, кому треба, - запевнив Медовуха. - Так знають, що якби не одна людина, то вже давно б ні від цього крикуна, ні від вас, шановна старшино, - Медовуха насмішкувато схилився перед нею, - і ні від кожного з тих, хто знається з Барилом, уже й духу не лишилося б! А замість Чорного байраку димілося б лише згарище. Бо коли великий князь довідався, що на його життя вчинив замах тутешній бродник Барило, то звелів послати сюди п'ять тисяч кінних і піддати геть все вогню й мечу.

- Братове, не слухайте його! - закричав Барило і кинувся до байрачних бродників. - Ви що - не знаєте цього базікала?

Байрачні бродники розступилися перед ним і знову зімкнулися щільною стіною.

- А й справді, Медовухо, звідкіля ти про це все знаєш? - висунувся із старшинського кола опецькуватий Йовмен. - Невже великий князь такий ласкавий, що дозволив якомусь безрідному бродникові забратися під його ліжку?

Галявиною покотився сміх. Проте Медовуха залишився спокійним. Він з жалем похитав головою і сказав:

- Поїдь, Йомене, до Києва та послухай, про що гомонять княжі люди. А ще краще - розпитай ось цього чоловіка, - Медовуха показав на Боброка. - Бо це та людина, яка прикрила щитом великого князя від стріли Барила. Це та людина, яка заступилася перед ним за Чорний байрак, хоч і могла накласти за це головою. Це - нащадок канівських князів і сам новий князь землі канівської Дмитро Боброк!

Над галявиною залягла така глибока тиша, що кожен тріск галузки міг би видатися

ударом грому. Сотні поглядів – захоплених, нажаханих, злих, зацікавлено-недовірливих – втупилися в людину, що з незалежним виглядом стояла неподалік від також приголомшеної старшини.

І було чому. Майже півтора століття на цю землю не ступала нога знатної людини. Нікому не було діла до цього забутого Богом і світом краю. Лише вряди-годи протупотять зарослими дорогами коні і вершники в лискучих обладунках обпечуть настороженим поглядом придорожні кущі, та й по тому. Правда, кажуть, до татар було інакше. Київські та канівські князі були тут частими гостями. Зустрічали їх тутешні вельможні люди, чоломкалися з князями, мов рівня, влаштовували на їх честь пишні учти та молодецькі ігрища. Звідсіля ж разом рушали і на ворога. Але то було так давно, що вже й не вірилося, чи було воно насправді.

І от чи не за півтора століття – перший князь. Піший, без охоронців. Хіба що поруч з ним стоять Ратище з Медовухою та кілька бродників, яким ще вчора навіть у найдивовижнішому сні не могло наснитися таке. Дивно. Ні, мабуть, тут щось не те...

А князь канівський дивився на море голів і думав. Тепер він розумів, що міркування Берендея чи навіть Коцюби були дещо спрощеними і поверховими. Їм потрібна була тверда рука, тож вони бачили здебільшого те, що хотіли бачити, а не те, що є насправді. З одного боку було видно, що одних лише байрачних бродників зібралося не менше тисячі, і це, мабуть, ще не всі. І ті дві – три сотні, що тягли руку за нього, Боброка, були краплею в морі. Тож не тверда рука потрібна в цю мить. І тим більше не сила, яка прагне будь-що підім'яти під себе оце ніким ще не приборкане байрачне товариство. Ні, лава на лаву – ні до чого не призведе, хіба що до крові. Тут потрібне інше – спокій, розважливе слово, але й твердість теж.

– Люди добрі! – гукнув Барило. – Що ви їх слухаєте, як малі діти? Чого це ти, князю, захотів стати ще й отаманом вільних бродників, невже тобі своєї землі мало?

– Скажу, якщо хочеш знати, – згодився Боброк. Він відчував, як у ньому прокидається та сила, що тисячами невидимих стріл розлітається навсебіч і змушує коритися його волі, його слову, навіть його поглядіві, – ворожбитство, древнє волхвство. Аби перевірити, чи справді це так, він пильно поглянув на Барила і подумки наказав йому підійти ближче. Барило якось дивно, ніби пручаючись, змахнув руками і ступив крок, другий... Боброк опустив очі. Ні, не варто користуватися цим своїм прихованим даром. Досить і того, що він ніби зсередини побачив цих людей – всіх і кожного...

Барило стріпнув головою, ніби відганяв гедзя і прудко позадкував до свого гурту.

Боброк мимоволі посміхнувся і продовжив:

– Коли хазяїн переїжджає на нове обійстя, то перше, що він робить, – знайомиться з сусідами. От і я спочатку вирішив дізнатися, які в мене сусіди. Та чим це закінчилося – самі знаєте. Мало того, виявилось, що мої сусіди без отамана. Тож я і не відмовлявся, коли дехто почав просити моєї згоди стати ним. А чому не заперечував, теж скажу.

Він замовк, збираючись із думками, тоді мовив далі:

– Ви люди бувалі і знаєте, що нині робиться на світі. Давня Русь повертається на

свої місця. І звісно, Орді таке не до вподоби. Поки що вона мовчить, проте будь-якої миті її тумени можуть знову заповонити нашу прадідизну. Тож коли великий князь садив мене на канівський стіл, він велів передати вам, аби ви не забували, на чийй землі живете і по чиему наказу маєте негайно йти на ратну службу. А оскільки я розуміюся на ратній справі, то можу не тільки передати веління великого князя, а й докласти своїх сил для того, щоб на його поклик прийшли не якісь там лежні з Чорного байраку, а міцна, добре навчена дружина.

- Ні, князю, не вийде по-твоєму, - озвався зарослий по самі очі бродник, що стояв поруч з Барилом. Боброк завважив, що вони перед цим перекинулись декількома словами. - Ми сюди прийшли пересидіти лиху годину, а не навчатися зранку до ночі ратної справи. А володіти луком і ножем ми і без тебе навчилися.

- Помиляєшся, - різко відказав Боброк. - Час нині такий, що навряд чи знайдеться така нора, де б можна було пересидіти лиху годину. Де б ти не ховався, біда тебе все одно зачепить - чи то руським мечем, чи татарською шаблею.

- Це ще видно буде, - насмішкувато примружився зарослий. - Та мене зара цікавить інше. От ти кажеш: Русь повертається. Але яка ж це в біса Русь, коли на її чолі сидить князь-литвин? А він, може, ще гірший від татарина.

- І на це можу відповісти тобі, - сказав Боброк. - Ось маю листа великого князя Ольгерда до вас і всіх тих, хто живе на землях від Росі до Тясмину і вважає себе бродником. Великий князь підтверджує ваше право селитися, де хто хоче, і запевняє, що у ваші справи втручатися не буде і ваших звичаїв не ламатиме. Він навіть данину не братиме - ні з бідного, ні з багатого.

- Це добре, - загуло навколо.

- Єдина його вимога, - підвищив голос Боброк, - служити йому зброєю.

Лист пішов по руках. Брали його обережно, мов якусь дорогу цінну річ (хоча дехто й ногами догори), шанобливо вдивлялися у візерунково розписані літери і передавали далі.

- По нашому писано. Тоді, мабуть, у Литві таки й справді розмовляють по-нашому.

- Атож, я, коли був у Києві цієї весни, то трохи потерся біля княжої дружини. То всі як один по-нашому балакали. Аж не вірилося, що з Литви прийшли.

- Повернулися, Стецьо. Не прийшли, а повернулися на свою дідівщину.

Лист поволі мандрував по руках і нарешті повернувся до свого власника. Боброк підняв його над головою і сказав:

- А тепер, товариство, порадьте, як з ним бути. Бо велено мені передати його до рук отамана. То кому маю вручати?

Погляди всіх зупинилися на старшині. Старшина розгублено позирала один на одного. Мовчала.

- Ет, що тут довго гадати? - вигукнув Данило. - Оце зараз виберемо отамана, аби не морочити голову ні собі, ні добрим людям... - і, надимаючи жили на товстій шиї, заволав: - Дмитра отаманом!

- Е, ні, - стримав його Боброк. - Робіть це без мене. До того ж, не обов'язково

обирати тільки Боброка, є, напевно, й інші. А перед цим, як у вас водиться, відведіть мене до якогось куреня, де б я міг дочекатися вашого рішення.

- Прошу до мене, князю, - вклонився Степан Рубець.

- Чому це князь має йти тільки до тебе? - виступив наперед опецькуватий Йовмен. - Князь Дмитро ще молодий і йому, кхе, твої ікони ні до чого. А в моїй господі і стіл аж з Києва, і до столу дещо знайдеться.

- У мене теж курінь непоганий, - заперечив Данило. - Правда, столу немає, зате звідусіль видно, хто з чим підходить. А то обставилися паличчям - чи то ви від людей одгородилися, чи то люди від вас. А щоб не закортіло ще комусь пожартувати, поставлю хлопців для охорони.

- Охорони не треба, - заперечив Боброк і помахом руки підкликав Сашка. - Ми і без вашої охорони одіб'ємося від будь-кого. Правда, хлопче?

І, обійнявши Сашка за плечі, Боброк рушив слідом за Ратищем.

Курінь Данила стояв на белебні. Він був складений з товстого шару ялинових лап, між якими на всі боки проглядалися широкі щілини. Видно, Данило любив, щоб його помешкання продувалося вітрами. В кутку лежало оберемків зо два сіна, і Боброк, кинувши зверху свого плаща, одразу влігся на ньому.

- Гарно як, - із задоволенням зазначив він. - Ну, хлопче, що скажеш? Сподобався тобі тутешній люд чи ні?

- Та я ще й сам не зрозумів, - зізнався Сашко. - Там таке трапилося, дядьку... княже... не знаю, як вас тепер і звати.

Боброк посміхнувся.

- Зви, як і раніше, дядьком Дмитром, - дозволив він. - А там щось придумаємо. То про що ти хотів розказати?

- Та, там рука була.

- Яка ще рука?

- Волохата така. Я саме за вас кричав, аж дивлюся: вона лізе з-за возу і одразу ж - під сіно. А тоді почала за клунок смикати. Я її як вперезу пужалном! А з-за возу піднімається чиясь голова і питає: а чого це ти, хлопче, б'єшся? А тоді повела очима і здивувалася: ти диви, каже, я думав, що це віз мого кума! То оце я й думаю, що то була за людина: чи чесна, чи, може, тільки прикидалася нею. А ви як думаете?

Дядько Дмитро розсміявся:

- Хитрий народ!

За хвилину він уже спав.

Було тихо і так спокійно, що й не сказати. Непорушно застигли високі сосни, під ними жовтів пісок, а вгорі синіло небо, пропливали хмари. Одна з них скидалася на галагана, який від когось утікав. І не від когось, а від іншої хмари, що нагадувала кудлатого пса. А от догнав пес галагана чи ні - Сашко так і не довідався, бо хмари щезли за сосновим верхів'ттям. А тоді слідом за ними поповзла темна хмара і була вона схожа на голову голодного вовка. І цей вовк вкрадливо наближався до сонця...

Від галявини подув вітерець. Він приніс передзвін струн і лірникові слова про те,

що руські князі повертаються на свою землю...

Сліпий

Наступала осінь. Високе вигоріле за літо небо знову почало набирати синіх барв і значно понижчало.

З кожним днем усе густіше обсіпалося буре крихке листя, і все більше павутин повільно пропливало услід за подихами вітру. І дивлячись йому услід, Тимко мріяв: от би стати таким маленьким, як павучок, вхопитися за одну з цих павутинок і помандрувати далеко-далеко на південь, куди, кажуть, переселили аул його найкращого друга Зейнулі. Бодай одним оком поглянути, як там йому ведеться, бодай одним словом перекинутися. А живеться Зейнулі, мабуть, кепсько, бо майже щоночі приходив він у Тимкові сни. То промчить повз нього на конях разом з Алімою, то всядеться край плоскодонки і починає чистити свої наконечники для стріл, то піде по промінчику сонячного світла і кличе за собою Тимка. А він, Тимко, чомусь не може поворухнути ні рукою, ні ногою. Цікаво, до чого б такі сни?

Батько, схоже, теж сумував. Чи то за дядьком Ахметом, чи то знову за мамою занудьгував. Тимко не раз прокидався від важкого батьківського човгання або глухого стукання корчика об цеберко. А тоді батько обережно, аби не розбудити сина, прочиняв сінешні двері і довго сидів на порозі. Про що він думав, Тимко міг лише здогадуватися.

Кожної вільної хвилини Тимко сідав у човен-плоскодонку і звивистими протоками діставався до горошинського берега. А діставшись, кілька хвилин сторожко прислухався, чи не чути якогось підозрілого плюскоту чи шарудіння, і лише по тому обережно визирав з-за очерету.

На горошинському березі все було так, як і раніше. Ті ж дерева з щільними кущами глоду та дерези, та ж Висока могила виднілася майже на обрії, ті ж отари і табуни рухалися вигину річки. От тільки горошинського аулу не було. Нові господарі поставили свої шатри далеко в степу, за Високою могилою. І серед татарських хлопчаків, котрі переганяли отари чи з пронизливим галайлаканням носилися на прудких кошлатих коненятах один за одним, не було його найкращого, єдиного друга Зейнулі.

Цього дня Тимко дістався горошинського берега, коли сонце вже схиялося до землі. Повертатися поночі він не боявся. Місяць був майже вповні, на небі не було ні хмаринки, до того ж, всі протічки Тимко вже вивчив напам'ять і міг би з заплющеними очима дістатися в будь-яке місце на болоті.

Біля берега Тимко прислухався. Тихо, аж дзвенить.

Степ був пустельним, як і завжди о такій порі. З-за Високої могили подеколи долинав собачий гавкіт і жалібне овече мекання. А потім з'явилося кілька кінних постатей. Наче лис навколо їжака, закружляли вони навколо чогось, чого Тимко побачити не міг, і щезли так само раптово, як і з'явилися, залишивши якусь невиразну цятку.

Цятка ця поволі рухалася в його бік. Незабаром Тимко розпізнав у ній чоловічу

постать.

Чоловік цей поводився якось дивно. Кроки його були дрібними та обережними, в руках чоловіка був ціпок, яким він невпинно обстукував дорогу перед собою. І все ж, не дивлячись на таку пересторогу, чоловік двічі впав – чи то потрапив ногою до якоїсь нірки, чи за щось зачепився.

Мабуть, сліпий, – здогадався Тимко. – Але що йому робити ввечорі в такому безлюдному місці? І де його поводити?

До цього часу Тимко, коли й бачив сліпих, то тільки в супроводі поводитирів, здебільшого малих хлопців.

А ще чоловік чи то розмовляв сам з собою, чи то співав. Коли він підійшов ближче, Тимко почув:

А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть...

Що було в тій пісні далі, Тимко не почув, бо чоловік знову спіткнувся і впав. Піднімаючись, у відчаї простогнав:

– Звірі, краще б уже забили...

Тепер Тимко бачив чоловіка досить ясно. Він був високого зросту і дуже худий. Через кістляве плече висіла порожня торбинка. Русяве волосся злиплося і лежало довгими пасмами, а замість очей у чоловіка – Тимко відчув, як поза спиною йому сипонув мороз – виднілися чорні плями і з них випливала сукровиця.

Чоловік постояв якусь хвилину, начебто вирішував, куди йти далі, і рушив не вперед, а трохи збочив – саме туди, де була величенька калабатина.

– Дядьку, стійте! – вихопилося в Тимка, коли до калабатини лишалося кроків зо два.

Чоловік завмер. За тим повів безоким обличчям на Тимків голос.

– Хто ти, хлопче? – прохрипів він. – Де я?

– Біля горошинського аулу, – відказав Тимко. – Тільки його вже немає.

– То ти хто будеш – татарча?

– Ні, я русич. З того боку Сули. З Воронівки. Чули про таку?

Чоловік зненацька впав на коліна і простяг руки до Тимка:

– Христом-Богом закликаю тебе, хлопче, допоможи дістатися на наш бік! Що хочеш віддам, тільки допоможи!

– Не треба мені від вас нічого, – відказав Тимко і шаснув в очерети. За мить вивів звідтіля човна і підігнав його до берега. Виліз з нього і підбіг до незнайомця.

– Сідайте, дядьку, от сюди. Тільки обережніше. Ось так.

Він посадив сліпого на носі човна і відштовхнувся тичкою від берега.

Якийсь час сліпий сидів, безсило опустивши голову, і мовчав. Тимкові здалося, ніби він прислуховується до плюскоту хвиль за бортом.

– А що зараз робиться на небі? – зненацька поцікавився сліпий. – Місяць там чи сонце?

Тимко зиркнув на небо.

– Місяць, – відказав він. – Великий такий, рожевий.

- Ти мені розкажуй, хлопчику, розкажуй" - попрохав сліпий. - Вибач тільки, що забув запитати, як тебе зовуть.

- Тимком.

- І скільки тобі років?

- Одинадцять, - відказав Тимко. Помовчав і додав: - Скоро буде.

- То розкажуй, Тимку, що робиться навколо і де саме ми пливемо. Бо я вже... - голос у сліпого здригнувся, - ніколи більше цього не побачу...

Майже до самої зими прожив Іван Овраменків - так звали сліпого - в хаті Василя Хвоща. Спочатку Іван лежнем лежав, бо такі болячки обсіли його, що навіть шептуха баба Горпина з Лящівки не могла дати їм ніякої ради. Приїздили до нього і заможний Іванів дядь-ко з-під Києва і два ченці з тамтешнього монастиря і якийсь сивий дідуган - у Воронівці шепотіли, що це віщун. Понавозили всіляких дарунків Іванові та Хвощу, і навіть ліру привезли. Це для Івана, бо, казали, гарно вміє він на ній грати. Правда, перед цим хотіли забрати Івана з собою до Києва, проте відступилися - побоювалися, що не витримає Іван дороги.

Коли ж Іван трохи оклигав, то брав ту ліру до рук, проводив по ній пальцями, і вони з Тимком починали співати. І про давні княжі часи заводили, і купальські пісні, й нові - про повернення своїх на землі сивого Дніпра. Та найчастіше заводили вони пісню про бубни, що гудуть в долині. Зазвичай починав Іван густим голосом:

- За річкою вогні горять...

А Тимко срібним дзвіночком (це так Іван казав) підтягував:

- Там татари полон ділять.

Птахом літали Іванові пальці над лірою: то припадали до струн, то завмирили на мить і знову злітали, видобуваючи звуки, від яких аж серце завмирало.

А коли Іван втомлювався, вони починали розмовляти. Тимко вже давно розповів йому про матір і про те, як батько тужить за нею. І про Зейнулу з Алімою розповів. Розповів і про те, що поклявся розшукати їх за всіляку ціну.

- А як ти це зробиш? - поцікавився Іван.

- Дуже просто. Підросту - і піду шукати. Треба буде, то й до самого моря дійду.

- Не так це просто, - заперечив Іван. - Підліток-русич - то ласа здобич для будь-кого з ординців. Не дістанешся й до Ворскли, як твою шию затягне аркан. А далі - рабство, канчуки. От був би ти поводитирем... Татари таких не беруть. В усякому випадку, поки ти зі сліпим. Та й то ще сорока надвоє гадала.

Поводирем... Тимко замислився. Воно, звісно, малому поводитиреві не позаздриш. Тимко не раз бачив їх, обшарпаних, з вічно голодними очима, сплять де прийдеться. А з іншого боку, он його старший товариш Сашко. Хоч і не поводитир, проте теж спав, де прийдеться, і їв, що добрі люди дадуть. А тепер таким цабе став при Дмитрові, князеві канівському, що, мабуть, і не підступишся.

Звісно, Тимкові ніколи так не пощастить, як Сашкові. Проте навряд чи Сашкові можна так вільно розгулювати ординським степом, як поводитиреві. І по Дніпру, і до моря, і куди завгодно. А там десь мама, Зейнула, Аліма...

- Воно звісно, - вагався Тимко. - Але хто мене візьме поводитирем?

- А хоч би й я, - відказав Іван. - Оце відлежуся в твого батька, потім до своїх подамся, коли ти згоден будеш мене провести до Києва.

- До Києва я проведу, - згодився Тимко. - Коли батько дозволить. Проте мені далі треба.

- А далі, Тимку, буде так. По весні візьму я герлигу, і подамося ми з тобою в степ ординський. Я веселитиму наших бідаків, що нидіють там, а ти шукатимеш, кого тобі треба. А знайдеш - там видно буде.

Тимко пильно поглянув на Івана.

- А не боїшся? - запитав він. - Не боїшся, коли вони тебе знову схоплять?

Іван стенув широкими плечима.

- Ну й що? Вдруге очі не виколять. А мені з ними ще порахуватися треба.

Але Василь не збирався відпускати сина з чужою людиною невідомо куди. І, мабуть, Тимко так би й залишився у Воронівці, якби на ту розмову не надійшов Коцюба. Щоправда, свою думку він висловив не відразу, а лише на третій день, коли дорослі зібралися до толоки. Відкликав Василя вбік і стиха запитав:

- Ну, то як ти вирішив з сином? Відпустиш його з Іваном чи нехай тут загине?

- Тю на тебе, Федоре! - вжахнувся Тимків батько. - Що це на тебе найшло?

- Послухай мене, Василю, послухай уважно, - Коцюба пильно подивився в розгублені очі Хвоща. - Невже ти не бачиш, що довкола коїться? Ось-ось гримне грім, і проллється кров. І першою проллється вона тут, на порубіжжі. Ми з тобою хоч здачі можемо дати і виживемо, коли пощастить. А таких, як Тимка, татари розтопчуть і навіть не помітять. Ти цього хочеш?

Тимків батько мовчав. Лише побіліли пальці, стиснуті в кулак.

- То я ось буду просити всіх, аби відправили своїх дітей якомога подалі від Сули, - вів своє Коцюба. - За Переяслав та Київ, у Литву чи Московщину. Туди, у кого є яка рідня. І коли все вгамується і нам з тобою пощастить - викличемо їх назад. А ні... - Коцюба легенько вдарив носакон у будячину, - хай хоч вони поживуть за нас. Тож, Василю, моя думка така: віддав би ти свого в поводитирі до Івана. Родичі його люди заможні і добрі. Тимко там зиму проведе, мов у Бога за пазухою. А потім видно буде, як та до чого...

- Розумію, - глухо відказав Хвощ. - Тільки ж якби ти знав, як воно отут-о.

І він приклав кулака до грудей.

Наступного дня Тимко виїхав на возі Іванового дядька до Києва. Воронівські жінки зшили йому добру торбину, батько поклав до неї всього, що знайшлося в їхній убогій домівці, а рука Тимкова була в міцній Івановій руці.

Посли київського князя

- Ну й пече! - пожалівся Данило, витираючи обличчя широкою, мов лопата, долонею. - А ще тільки травень починається. Що ж воно буде влітку?

- Холодніше не буде, - відказав Медовуха, що на якусь мить порівнявся з велетом. - Буде таке спекотне літо, аж чорти в пеклі носами закрутять.

Поплескав велета по плечу і погнав коня уперед. Данило незадоволено подивився йому вслід: от же ж базікало!

Гаряче літо обіцяв не лише Медовуха. Про це говорили і старі діди, і віщуни, і всі, хто розумівся на цьому ділі. Зима була лютою, малосніжною. Все, що проклюнулося восени, аби заколоситися при літі, вимерзло, а зерно, що впало до землі весною, марно шукало вологи – її не було.

Та не саму лише погоду мав на увазі Медовуха. Напруження між татарами та русичами зростало, з кожної сторони збиралися хмари, клубочився ледве стримуваний гнів.

Степ був готовий спалахнути кожної миті. Хто зможе врятуватися від нещадного полум'я степової пожежі?

Боброк не знав. Але й чекати, поки смерть прийде на землю, не збирався. І посольство до очаківського хана – це перший крок, що мав спрямувати степовий вогонь у потрібному напрямку.

Наказ великого князя був простий: Боброк мав не лише передати дари ханам і підвести їх до думки, що вони повинні відомстити литвинам за київський стіл, а й розвідати, скільки кривих мечів, званих шаблями, зможуть підняти на литвинів ногаєві нащадки. Хоча й твердили ногаєвичі, що сила їхня і міць незмірні, проте все на світі має свій вимір і свій кінець. Це слова великого князя, хоча він тут же признався Боброкові, що не знає, як ті шаблі порахувати.

– Сподіваюся на тебе, княже, та на твою кмітливість, – сказав Ольгерд на прощання. – Виконаєш – честь тобі і хвала, не виконаєш – ніхто тобі за те голови не зітне.

Але очі великого князя при цьому дивилися на Боброка так пронизливо, ніби попереджали: не впораєшся – краще не повертайся. Проте міг би й не лякати своїм важким поглядом великий князь. У Боброка рахунки з татарами значно більші, ніж у будь-кого з Ольгердовичів.

Попереду завиднілася купа дерев, а між ними – звивиста блакитна стрічка, за якою безладно товпилися якісь будівлі.

– Ця річка називається Синіми водами, – сказав Коцюба Сашкові. – А за нею – Торговиця, де торгують усім на світі.

– І найбільше – дурнями, – докинув Медовуха і сплюнув на землю. – Колись я тут не встиг і добридень сказати, як мене обідрали, мов липку. Так що ти, хлопче, – звернувся він до Сашка, – добре тримай свого капшука, коли заходишся торгувати.

– А чим би це я мав торгувати? – образився Сашко.

– Як чим? Тим, що й усі ми, витрішками, – пояснив Медовуха і зобразив пришелепувате обличчя дурня, перед яким зненацька виникли нові ворота.

Брід через Сині води нагадував брід через Сулу до горошинського аулу. Таке ж щільне тверде дно, така ж глибина, і ті ж очерети по боках. І така ж ширина – пліч-о-пліч могло проїхати не менше сотні вершників.

Як тільки перебралися через річку, до них чвалом підлетіли зо два десятки кінних

татар. Передній, зі срібним знаком сотника, взявшись руками в боки, запитав:

- Що везете? Десяту частину приготували?

Боброк виїхав наперед і з прихованим глузуванням відказав:

- Ні, юзбаші, не здогадалися. Ми здалеку і ваші порядки нам невідомі.

- Ха! - вигукнув один з татар. - Воно й видно, що здалеку. Мабуть, вилізли з великого болота і привезли повні вози жаб.

Серед почту сотника-юзбаші гримнув сміх. І найголосніше реготав сотник. Відсміявшись, звелів:

- Перевірити, що везуть. І за те, що хизуються незнанням наших порядків, зібрати сьому частину!

- Не поспішай, юзбаші, - зупинив його Боброк і, вийнявши позолочений знак, пояснив: - Я князь канівський, очолюю посольство князя київського Володимира до світлого хана очаківського Хаджибея. А на цих возах - дари ханові. - І, відступивши конем убік, додав: - А тепер можете спокійно брати свою сьому частку.

Юзбаші, здавалося, став меншим на цілу голову. Якусь мить мовчав, тоді улесливо посміхнувся і сказав:

- Вибач, князю. Це вперше за стільки років бачу посольство князя київського. А то все - ваші бродники, наші козаки. Така нудьга, що хочеш не хочеш, а станеш жартувати. Звісно ж, сьома частина - то всього лише жарт.

Боброк кивнув головою.

- Я так і зрозумів. А тепер я б хотів, аби ти дозволив посольству князя київського день-другий відпочити біля Торговиці і привести себе до ладу перед далекою дорогою до світлого хана Хаджибея.

Сотник приклав руку до серця.

- Милості прошу до Торговиці, княже. Вибирайте собі місце, яке хочете і де хочете. А я, Ораз-юзбаші, до ваших послуг.

Постарався Ораз-юзбаші. Для посольства виділив місце на пагорбі, звідкіля було видно село Торговицю і все, що робиться в ньому. Поставив сторожу, яка слідкувала за тим, аби до возів з дарами очаківському ханові і миша вночі не підкралася. Власне, посольству охорона була непотрібна, тому що біля дарів постійно чергували грідні з дружини київського князя. І все ж користь від татарської сторожі була - вона відганяла надто цікавих не лише вночі, а і вдень.

Зате бродники Боброка за два дні, проведених в Торговиці, на пагорб майже не піднімалися. Люди бувалі, вони розшукали своїх старих знайомих і весь цей час проводили в шинках чи біля вечорових багать. І на величезне здивування Сашка, Боброк, який суворо карав навіть за найменшу пиятику в дорозі, цього разу ніби нічого не помічав. Мабуть тому, що й сам весь час сидів з Оразом-юзбаші. Про що вони говорили, Сашко не відав. Лише чув, як його хазяїн поскаржився юзбаші на старі рани, через які змушений був на кілька днів зупинитися в Торговиці. Бо не личить київському послові з'являтися розвалюхою перед світлі очі очаківського хана. Тож коли шановний юзбаші Ораз складе йому компанію, він, Боброк, буде дуже радий. А оскільки Боброк

при собі залишив велета Данила, то Сашкові нічого не залишилося, як доглядати коней, чистити зброю і тинятися вулицями Торговиці.

Власне, вулиць в селі не було. А була величезна площа з численними провулочками, що вели до неї. І на цій площі чого тільки не було! Ятки з заморськими товарами, чумацькі вози з сіллю та морською сушеною рибою, селянські вози з зерном, коні, корови, вівці і навіть верблюди. І все це не стояло на місці. То хазяїн прогулював коня, аби показати покупцеві, який він гарний, то якийсь дядько ганявся за телицею, котра, очманівши від суцільного ревиська, відірвалася від воза і носилася, мов навіжена; то півплощі втікало від такого ж очманілого бугая, який трощив все і вся, аж поки татарські стріли не покладали його біля столу, на якому горою здіймалися небачені заморські фрукти. Від поштовху стіл перекинувся, фрукти розкотилися, і люди почали запихати їх собі за пазуху, не звертаючи уваги на хрипке голосіння продавця – худого, засмаглого до чорноти чоловіка з намотаним на голові сувоєм якогось тонкого краму. Сашкові теж дісталися два чудернацькі плодики завбільшки з гусяче яйце. Вони були приємного жовтогарячого кольору і пахли так звабно, що Сашко не втримався і відкусив шматок. І відразу ж виплюнув – такої кислотини він ще ніколи не куштував. Хотів було викинути їх геть, проте забув, бо назустріч йому йшов чорний, мов сажа, здоровань, і білили тільки його зуби та білки очей. Здоровань ніс поросся, яке виривалося і пронизливо верещало.

"Навіщо це він так вимастився?" – здивувався Сашко. Пробившись крізь натовп, що переслідував чорного чоловіка, Сашко провів пальцем по голій чорній руці і здивувався ще більше – палець залишився чистим. "Мабуть, він мажеться не сажею, – вирішив хлопець, – а чимось іншим. От дивак!"

Пізно ввечері, коли Сашко вже сонно кліпав очима перед багаттям, до нього підсів Медовуха. Він тільки-но прийшов з Торговиці, взяв щось із своєї торбини і намірявся знову повернутися в Торговицю. Дивно. Ще вдень Сашко помітив, як він з кількома бродниками, похитуючись, ходили селом і горланили пісні, проте зараз у Медовухи був такий свіжий вигляд, наче він тільки-но прокинувся.

– Як справи, хлопче? – запитав Медовуха. – Скільки витрішків продав?

– Аніскільки, – відказав Сашко. Він витяг з-за пазухи надкушеного плода і простягнув Медовусі. – Ти не знаєш, що це таке? Ну й кисле!

– А дай-но сюди... – Медовуха понюхав плід і відкусив майже половину. – Чудово! – сказав він, хоча обличчя його скривилося як у середині на п'ятницю. – З похмілля нічого кращого не придумаєш. Називається лимон. Привезли його з-за моря. Це все, чи в тебе ще є?

– Є один, – відказав Сашко і знову поліз за пазуху. – Але навіщо він тобі? Ти ж не п'яний. Хоча я бачив, як ти ходив з тими.

Медовуха плід забрав, а Сашкові відказав загадково:

– Коли ти думаєш, що ми сюди приїхали, аби скуштувати браги, то помиляєшся.

І широкими кроками збіг з пагорба.

Коли покидали Торговицю, Ораз-юзбаші проводжав їх кілька поприщ і все вмовляв

обов'язково заїхати на зворотньому шляху знову до його скромного шатра. А коли повертав назад, то на весь степ завів якусь жалібну, протяжну пісню.

- Він співає про те, як добре татаринів сидіти з друзями до ранку, але як то важко прокидатися після цього, - прислухавшись, переклав Коцюба. - Це він тебе має на увазі, княже?

Боброк невизначено посміхнувся і поплескав поводом Коршуна по шиї, аби той прискорив ходу. Його думки вже були зайняті іншим.

Атож, перша спроба вдалася. Біля трьохсот бродників, що мешкали навколо Торговці, жилилися з неї чи просто приїхали на торг, тягнуть руку за київського князя. Їхня мрія - заробити дещицю, повернутися за Рось і там хазяйнувати на ділянці, яку виділить канівський князь. За таку ціну вони ладні виконувати всі накази, що йдуть від нього, навіть стати збройними до його лав.

А от бродників з двісті не приймають ні київського, ні канівського князів. Здебільшого це ті, що після виборів нового отамана подалися на Тясмин, Ташлик та Тикич.

Опитували тутешніх бродників в простий, але від того не менш надійний спосіб. Коцюба, Медовуха, Василь Дишло, врешті, майже всі з канівської сотні (власне, для того їх і брали) мали тут чимало знайомих і через них вивідували, хто чим дихає.

Все обговорювалося за чаркою. Проте чарка виставлялася більше про людське око - який же то бродник без чарки!

Звісно, в такому місці, як Торговиця, без відвертих чи потаємних вивідників не обійтися. Але як їх знешкодити, підказав Коцюба.

- Доведеться тобі, княже, поскаржитися цьому Оразу, що через свою немічність ти не можеш як слід впливати на своїх пияків-бродників. А оскільки дарункам для хана немає ціни, то чи не зміг би Ораз виділити для додаткової охорони і своїх чаушів та вивідників? І ніби випадково залишаєш на столі капшук з грошима. Запевняю тебе, всі кинуться на охорону дарів. А нам саме це й потрібно.

Капшук щез блискавично. Натомість Боброк отримав запевнення, що до пагорба, де стоять вози з дарами, навіть комар без дозволу не добереться.

Супроти віри своїх батьків, Ораз виявився неабияким цінителем канівських вин і особливо київської медовухи. А за третьою чаркою він натякнув, що коли шановному князеві київському захочеться привезти до Торговці свої товари, то він, юзбаші Ораз, зробить все можливе, аби ті товари були продані якомога швидше і за найвищою ціною. По тому до кишені торговицького начальника перекочував ще один капшук, і Оразаджана можна було брати голими руками.

А що гість проголосив себе людиною, яка, на превеликий жаль, погано розуміється на тонкощах ординського життя, то Ораз-джан виявив готовність допомогти нащадку давнього слов'янського роду заповнити цю прогалину. Тож тепер Боброк відав про життя правобережних татарських орд більше від будь-якого вивідника. Особливо цінними були відомості про очаківського хана, людину, про яку в князівстві литовському та руському майже нічого не знали. Так, кошти, видані київським князем

на всілякі нагальні потреби, були витрачені не марно.

Боброк озирнувся і притримав Коршуна: вози його посольства ледь виднілися вдалині.

Чим далі на південь, тим розмаїтішим ставав степ. На зміну лісам прийшли окремі байраки та діброви. Та найбільше було рівної, аж до крайнеба, неозорості.

Сашкові навіть здавалося, що тут він може вдихнути набагато більше повітря, аніж удома. Власне, його і вдихати не треба, воно само вливалось в груди, і треба стежити лише за тим, аби не захлинутися ним. Часом вони їхали цілими озерами маків, чебрецю, безсмертників та ще якихось незнаних у їхніх краях трав та кущиків.

- Дайте хоч ганчірку, аби носа заткнути, - жартома скаржився Медовуха. - А то аж голова наморочиться від цього запаху... Хлопче, ти помітив, що ліси тут здебільшого ростуть не на рівному, а по видолинках та річищах?

Так, це помітив. Помітив він і те, що широких лісів тут не буває, зате довгих - скільки завгодно. І яри тут були або такі маленькі, що їх і помітити важко, або такі глибокі, що їх інакше як проваллям не назвеш. Отак їдеш і бачиш, що на обрії бовваніють якісь кустики. Під'їжджаєш ближче і переконуєшся, що то не кустики, а верхів'я височезних дерев, а провалля таке глибоке й круте, що до його дна пішки не дістатися, не те що верхи.

А ще Сашко помітив, що після Торговиці Медовуха кожної ночі кудись щезає. І щезає так, аби ніхто того не помітив. А це вже було дуже цікаво.

Тож на п'яту ніч, коли посольство зупинилося біля якогось урочища, Сашко примостився поближче до Медовухи і з-під напівопущених повік став стежити. Проте Медовуха був не в тім'я битий. Він кинув на траву дорожнє корзно, з блаженним стогоном улігся на нього, і незабаром вже голосно висвистував носом. А Сашко заходився пощипувати себе, аби не заснути. І не втримався, поринув у солодке забуття. Проте, певно, щось не спало в ньому, бо прокинувся він від далекого крику пугача. Сашко зібрався було повернутися на інший бік, та вчасно згадав про свій намір і обережно скопив оком у бік Медовухи. Той саме звівся на лікоть і озирав сонне товариство. По тому перевів погляд на постать вартового з київських гриднів - і безшелесно розчинився в темряві.

Сашко без вагання подався слідом.

Спочатку Медовуха йшов напригинці і через кожні три-чотири кроки озирався у бік вартового. Дійшовши до першого дерева, Лукіян звівся на повен зріст і, вже не криючись, подався в лісову гущаву, помережану частими яругами. В одній з яруг він зупинився, прислухався і тихо свиснув. У відповідь почувся такий же обережний посвист, і Медовуха пішов на нього. За хвилину Сашко почув приглушені голоси. Незабаром їх змінив шурхіт і ледь чутне потріскування.

У лісовій гущаві його очі вирізнили більш світлі рухомі плями, що нагадували дві постаті. Недарма ж у посольстві говорили, що Сашкові очі не поступаються котячим.

Вони пройшли ще дві яруги. Нарешті Сашко побачив відблиск світла на деревах, а трохи згодом і саме багаття. Навколо нього сиділо десятків зо два бородатих людей.

"Розбійники!" - жахнувся Сашко. В дитинстві він стільки наслухався про цих лісових розбишак, що почав вважати їх значно страшнішими за бродників. Бо серед бродників зустрічалося чимало гарних людей, а серед розбійників - одні лише зарізяки.

Сашко відчув непереборне бажання опинитися в своєму таборі, який він так необачно покинув. Проте слуга князя Боброка боятися не повинен. Він мусить за всяку ціну дізнатися, чи не загрожують ці лісовики його господареві і всьому посольству. Це і утримало хлопця на місці.

За тим, що відбувалося біля багаття, Сашко стежив з відстані. Дістатися ближче було небезпечно, бо між ним та багаттям, здається, зачалася сторожа. Одного разу Сашко навіть почув щось схоже на приглушений кашель.

Розбійники, схоже, добре знали Медовуху, бо час від часу приязно поплескували його по плечах. За тим один з розбишак зняв з багаття великого казана і всі посунули до нього.

"Ич який! - подумки обурився Сашко з поведінки Медовухи. - Мало йому каші з нашого казана, то він, такий ненажера, вже й до чужого присусідився".

Та коли по правді, то Медовуха майже не їв. Він більше втовкмачував щось цим лісовим людям, а ті хукали на куліш і кивали головами на слова свого гостя.

Зрештою, Медовуха почав прощатися. Його взявся супроводжувати один з розбишак, мабуть, ватаг.

Неподалік від Сашка Медовуха і ватаг зупинилися.

- Ось тобі, Яцьо, ярлик, - сказав Медовуха і подав якийсь клаптик. - З ним тебе одразу приймуть Деркач та Жмурига. Так де, кажеш, засів зі своїми хлопцями Ковадло?

- У Траковому лісі, - відказав Яцьо, ховаючи клаптик за пазуху. - Не забув ще, де це?

- Та ні.

- Тільки ти з ним не дуже розводься. Схоже, то людина непевна. Колись був одним з найближчих поплічників нашого спільного знайомця.

- Знаю, - кивнув головою Медовуха. - Та й з поганої вівці жмут шерсті теж знадобиться. Хоч знатиму, чого можна від нього чекати.

- Ну, щастя тобі, Лукіяне, - потис йому руку Яцьо. - І не турбуйся, ми все зробимо. Так і передай кому треба. А коли що - дай знати, я завжди до твоїх послуг.

Ватаг ще раз потиснув руку Медовусі і повернувся до багаття. А Лукіян, розводячи перед собою гілки, рушив до узлісся. Сашко подався слідом. За кілька хвилин над його головою знову засвітилися зірки. А коли Сашко повернувся до свого місця у руському таборі, Медовуха вже лежав горілиць і знову висвистував носом. Сашко примостився поруч. Медовуха не розплющуючи очей прошепотів:

- Будеш слідом тинятися - вуха відірву...

Вранці Боброк вислухав Сашкову оповідь з великою увагою. І все ж в глибині його очей кілька разів зблиснули жваві вогники.

- Молодець, - сказав він, коли Сашко замовк. - За Медовухою слідкуватимуть відтепер інші, а ти займися своєю справою.

- Але ж я, - почав було Сашко.

- Ні, - твердо відказав Боброк. - Де ж це бачено, щоб малий хлопець шастав уночі чужим лісом? А раптом дика кішка з гілки стрибне чи розлютований вепр вилетить з-за кущів, що ти тоді робитимеш? Ні, хлопче, краще берися за свої справи і не сунь кирпу в чужі. Цим, кажу тобі, займуться інші. Втямив?

- Так, - пробурчав Сашко. - Але чому ви мені цього не казали, коли Барило стріляв у великого князя?

Боброк засміявся і дав Сашкові легенького щигля.

- Бо то було не в лісі, - сказав він. - І вдень, а не глибокої ночі, коли всі повинні спати. І ти насамперед.

Слідами очаківського хана

Одного тихого ранку на обрії з'явився чималий гурт вершників. Сашко почув, як Коцюба сказав Боброкові:

- Ну, нарешті Хаджибей дав про себе знати...

Проте тут же велів грядням і бродникам на всяк випадок взяти зброю і триматися ближче до возів з дарами.

Вершники швидко наближались. Було їх сотні зо три, не менше. Не доїжджаючи до посольства кроків на п'ятдесят, передній дзвінким голосом вигукнув:

- Хто такі?

Коцюба відказав:

- Ми послали київського князя Володимира. Їдемо з дарами до світлого хана Хаджибея.

- Я тисяцький хана Хаджибея Тахір-мурза, - відрекомендувався передній татарин. Це був вилицюватий, кістлявий воїн середнього зросту, його невеликі косуваті очі пильно обмацували подорожніх.

- Їдьте за мною, - нарешті звелів він і розвернувся назад.

Очаків чи, як його називали самі татари - Ачи-кале, виявився не набагато більшим від Переяслава. Кілька сотень глинобитних та черепашкових будиночків стояли впереміш з повстяними шатрами. В центрі міста на пагорбі розкинувся садок, серед якого височіло кілька споруд з вузькими вікнами-бійницями. То були будинки хана очаківської орди Хаджибея та його наближених.

Самого хана в Очакові не було. Вже з півмісяця він знаходився біля одного з численних лиманів, який так і називали Хаджибеївським. Там він проводив більшу частину теплих місяців, вправляючись у мореплавстві, мисливстві та військових виправах, і цим був прикладом для інших заможних ординців. Так пояснив товмач Мустем-алі, який був приставлений до посольства одразу по його прибуттю до Очакова.

Русичам виділили кілька шатрів на околиці міста. Кашовари одразу взялися до роботи. Решта кинулася до моря, бо ще ніхто його не бачив. Звісно, окрім всюдисущих Медовухи, Коцюби та Боброка, який, правда, бачив Шведське море, а не Чорне. Вони пожадливо вдихали вологе, ледь солонувате повітря, в той час як Медовуха скорботно зітхав:

- Ет, нема правди ніде! От якби тут був ще наш ліс, та сонце не так палило, то мабуть, кращого місця і не знайти.

- Так-так, - згоджувався Мустем-алі, котрий не відставав від посольства ні на крок. - Кращого місця у світі нема. Тільки навіщо ліс? - Його округле пласкувате обличчя з живими хитруватими очима по-страдницькому зморщилось. - В лісі небезпечно. Ведмеді ходять, дика кішка-рись на голову стриба. А тут, - він повів рукою довкола себе, - зразу видно, є небезпека чи ні.

- А ти, шановний, хоч раз був у лісі? - з насмішкою запитав Медовуха.

- Був, двічі, - відказав Мустем-алі. - Лець у болоті не втопився.

- До чого тут болото? - здивувався Медовуха. За ці кілька днів він, схоже, неабияк заприятнися з пронозистим товмачем. - Я кажу про справжній ліс із соснами чи дубами. І обов'язково щоб холодок був. А в яру - джерельце з такою водою, щоб аж зуби ломило.

- Степ краще, - стояв на своєму Мустем-алі. - А дерева у нас і свої є.

І він кивав у бік кількох диких маслин, під якими тінь лише вгадувалася.

Сашко цієї суперечки не чув. Лець побачивши море, він зірвав з себе все, що на ньому було, і кинувся в блакитні, піняві хвилі. Проте за кілька помахів руками стрімголов чкурнув назад. Діставшись берега, почав плюватися так, як ще в житті ніколи цього не робив.

- Що, не сподобалося море? - реготав Медовуха.

- Та яке там, тьфу, море, - відказав Сашко, відпльовуючись. - Одна, тьфу, солоня вода.

Нарешті прийшло розпорядження хана: посольству київського князя прибути до його польового шатра на Хаджибеївському лимані. Супроводжувати його мав все той же Мустем-алі.

Сашко навіть збився, рахуючи лимани, через які вони перебиралися. Чи то п'ять, чи то цілих шість. Зате запам'ятав, що всі паромники були руськими бродниками. З Медовухою вони одразу знаходили спільну мову. А от на Боброка паромники дивилися з роззявленими ротами. Ще б пак: в цих місцях отаман всіх руських бродників, та ще й князь, буває не щодня.

Нарешті попереду завиднілася гора з довгими, похилими схилами. Показуючи на неї, Мустем-алі проголосив:

- Це, шановне посольство, наша святиня - Жевахова гора. Біля неї вісім літ тому чауші світлих ханів Хаджибея, Котлабуги та Солтана на корінь вирубали тумени кримського та перекопського ханів, що прийшли з шаблею на наші землі. Гадаю, шановне посольство не дуже добре знає про цю битву, тож дозволю собі нагадати.

Коцюба слухав товмача з кислим виразом обличчя. Зрештою, не витримав, притримав коня Медовухи і пошепки сказав:

- От і бреше ж твій товмач, як Бровко на місяць! Ми вдарили не з-за тих очеретів, про які він варнякає, а з-за того он відрогу.

- Але ж втікали? - запитав Медовуха, підступно посміхаючись.

- Не втікали, а відходили з боєм.

- Попереду своїх коней?

- Та пішов ти! - визвірився Коцюба, і якби Медовуха вчасно не пришпорив свого коня, важкий кулак воронівського старости неодмінно втоптався б у його бік.

Хаджибеївський лиман широким язиком впивався в сушу. З морем його поєднувала протока завширшки з Сині Води. Через протоку був прокладений місток. Подолавши його, посольство подалося вгору звистою дорогою, яка пролягала межі високих яскраво-жовтих круч.

Шатро Хаджибея стояло майже над краєм урвища, звідкіля було видно стільки моря, що аж дух захоплювало. Сашко мимоволі відчув себе чайкою - одною з тих, що з криками літали над головою. Отак би розігнатися, відштовхнутися від скелі і летіти, розставивши руки, мов крила. Проте стрибати не можна було: підійшовши ближче до краю урвища, Сашко побачив внизу не початок моря, а руде каміння, в якому біліло безліч черепашок.

На деякій відстані від шатра очаківського хана півколом розкинулися шатра його мурз. А за ними, біля підніжжя пагорба, впереміж з дір'явими шатрами бідаків-татар виднілися маленькі, наче повіті для корів, будиночки, складені з тутешнього дивного каменю-черепашника, що кришиться навіть під руками. Мешканці цих будиночків ще вдосвіта нечутно з'являлися біля юрт знатних людей з хмизом, рибою, м'ясом, кобилячим молоком. Все це вони передавали кухарям і так же нечутно щезали. Сашко жодного разу не чув, аби вони перекинулися між собою бодай словом.

А ще Сашко завважив, що мешканці будиночків-повіток зовсім не були схожими на татар. Біляві, рудуваті, русяві - їм більше пасувало б жити десь під Переяславом, Черкасами чи Києвом. І хоча вони мовчали і при зустрічі з Сашком низько опускали голови, хлопець весь час відчував на собі їхні погляди. Особливо коли прогулювався вузькими, кривими-вуличками цього бідацького селища.

Зрештою його увагу привернула крихітна хатка, що стояла на белебні. Стіни її були потиньковані білою глиною і подзьобані пучками - так робили жінки в їхньому селі, аби глина міцніше трималася. Під стріхою висіли висушені чорнобривці, на рогатому кілочку - глечик та горнятко. Біля хатки був невеликий город, на якому росло чотири дерева та з десяток виноградних кущів - Сашко вже знав, які вони на вигляд. Поруч з хаткою стояло щось схоже на курник, з якого проте долинали козяче мекання. Біля хати поралася ще не дуже стара, хоча і з сивим волоссям жінка. Помітивши, що за нею спостерігають, жінка випросталася і запитально поглянула на Сашка. А оскільки він мовчав, жінка подалася до хати і винесла Сашкові жменю якихось сушених ягід темного кольору.

- їжте, паничку, на здоровля, - сказала вона. І знову поспішила до хати, немов боялася, що Сашко почне її розпитувати.

Сушені ягоди були, мабуть, виноградом, про який Сашко стільки чув, але ще не куштував. Вони виявилися такими солодкими, що наступного дня Сашко знову, ніби випадково, подався до крайньої хати. Жінка, схоже, теж чекала на нього, бо як тільки

Сашко зупинився, знову пригостила його виноградом. На цей раз вона не ховалася в хаті.

- Звідкіля будете? - запитала вона несміливо. - Чи не з самого Києва?

- Так, - відказав Сашко, кинувши до рота одразу кілька ягід. - Ми оце приїхали до вашого хана.

- Вибачте, паничику, що зупинила вас, - винувато посміхнулася жінка, - але ви дуже нагадуєте одного хлопчика. Тільки він ніколи не жив у Києві.

- А я там недавно живу, - відказав Сашко. - То в Києві, то в Каневі. А раніше я жив у селі.

- А в якому, не скажете?

- У Воронівці. Є таке село над Сулою. Може, чули?

- О Боже... - прошепотіла жінка.

- Ви що, знаєте Воронівку? - здивувався Сашко. Жінка низько схилилася над грядкою. Сашкові здалося, що вона це зробила навмисне, аби він не бачив виразу її обличчя.

- Ні, - нарешті відказала вона. - Але в мене те... була подруга... то вона саме з тих місць. Багато розповідала про... ваше село. А чий же ти будеш?

- Нічий. Батьки в мене замерзли в лісі, коли ховалися від татар.

- Бідний.

- Я тепер не бідний, - заперечив Сашко. - Тепер мене взяв до себе канівський князь Боброк. Це він із посольством до вашого хана приїхав і мене привіз з собою. А та ваша подруга, де вона?

Жінка застигла. По паузі ледве чутно відповіла:

- Немає вже її.

- Померла?

Жінка знову забарилася з відповіддю.

- Так, - нарешті ледь чутно відказала вона.

- Шкода, - зітхнув Сашко. - А я б її хотів про дещо запитати. В мене товариш є, Тимко. Син Василя Хвоща...

Жінку наче штовхнуло до Сашка. Близько перед собою він побачив її очі - великі, сині, сповнені невимовного болю.

- Як вони там? - пошепки закричала вона.

- Та нічого, живуть, - вражений її поведінкою, відказав Сашко. - Тьотю, а чого ви раптом якісь не такі стали?

- Я? - схоже, жінка вже взяла себе в руки. - То була моя... єдина подруга в цьому краю. І вона так побивалася за ними.

Плач душив її. Вона відвернулася від Тимка і невірною ходою подалася до хати.

"Дивна якась, - подумав Тимко, дивлячись їй услід. - Треба, мабуть, розказати про неї дядькові Коцюбі".

Воронівський староста довго не вагався.

- Показуй, де вона живе, - звелів він. І пояснив: - Треба більше її розпитати про ту

подругу. А то, чого доброго, Василь Хвощ кинеться шукати те, чого вже нема...

Жінку вони побачили здалеку. Вона саме білила хату. Та, побачивши Коцюбу, кинула щітку, закрила долонями обличчя і прожогом кинулася до хати.

- Дивно, - вражено посмикав Коцюба свого вуса. - Невже це вона?

- Хто? - поцікавився Сашко.

Коцюба не відповів. Натомість наказав:

- Зачекай мене тут. А ще краще - йди до наших. А я незабаром повернусь, - і рішуче ввійшов у двір.

Звісно, Сашко нікуди не пішов. Він залишився чекати Коцюбу. Проте йому довелося довгенько протупцювати під хатою, поки воронівський староста, зрештою, вийшов на вулицю. Вийшов замислений, навіть на Сашка не глянув.

Сашко побіг поруч, зазираючи Коцюбі в очі.

- Ну як? Що вона сказала?

Коцюба важко зітхнув і провів рукою по Сашковій голові.

- Хочеш знати, хто ця жінка? - запитав він. - Це, хлопче, мати твого товариша Тимка.

- Тимка? - недовірливо перепитав Сашко. - Ви, мабуть, жартуєте...

- Нічого я не жартую, - відказав Коцюба. - Бо знаю її як облуплену. І вона мене теж.

- Ой, а що ж робити? Може, викрасти її і взяти з собою?

- Навряд чи вона сама цього захоче. Тут, хлопче, складне діло. Не для твого розуму це. Та, може, й не для мого. Мабуть, треба ще зайти до неї, коли випаде вільна хвилина.

Проте сталося інакше.

Хан Хаджибей

- Князь київський і переяславський Володимир вітає тебе і зичить тобі, державі твоїй і всім підлеглим твоїм здоров'я і довгих літ процвітання. Хай множаться твої отари і стада, а ім'я твоє хай прославиться у віках...

"Чи так я кажу?" - сам себе запитав Боброк.

Сталося те, чого він побоювався. Все життя відчував відразу до багатослів'я та пишномовства. Над усе любляв короткі, чіткі запитання і такі ж чіткі відповіді. Тому й не хотів очолювати це посольство. Проте його переконали, що очаківський хан теж не любитель довгих промов. І зрештою йдеться не про посольство, а про розвідку. А Боброк - людина військова і по найменших ознаках може дізнатися про те, чого десяток послів і впритул не побачать... Цим словам великого князя Боброк протиставити нічого не зміг.

Хан Хаджибей дивився на канівського князя жовтавими, як у дикої кішки, очима і мовчав. Охоронці, два здоровенні, Дмитрового зросту, нукери непорушно застигли обіч нього. Очаківський хан, здається, відчував, як важко Боброкові блукати в хитроплетиві слів, і зловтішався цим.

- Київський князь Володимир? - голос у Хаджибея виявився хоча й не таким гучним, як у Коцюби, проте достатнім, аби його чули навіть у розпалі найзапеклішої

битви. - Не знаю такого. Знаю, що є київський князь Федір. Знаю також, що київський улус підвладний ханам Золотої Орди і ніхто без їх дозволу не може поставити будь-кого на княжий стіл. І не тільки на київський.

На дари хан Хаджибей навіть не дивився.

- Князь Володимир є сином великого литовського і руського князя Ольгерда Гедиминовича, - сповільна почав Боброк, відчуваючи, що через десяток-другий слів він або замовкне, або почне говорити так, як звик, а там хай буде, що буде. - І не мені казати, як і за яких умов він сів на цей стіл. Я лише посол і маю передати волю і слово свого господаря. А його слово - слово дружби і приязні. Київський князь бажає жити в мирі і злагоді з нащадком великих підкорювачів сотень земель та народів...

- Не забудь схилити голову, - наказав собі Боброк і вклонився ханові.

- А ще князь київський разом з вітаннями і дарунками передає світлому ханові і листа... - Боброк подав Хаджибееві згорнутий у рурку шмат пергаменту з сургучною печаткою.

Хаджибей листа не прийняв. Не зводячи погляду з Боброка, він продовжував:

- Так, князя київського не знаю. Зате мені дещо відомо про канівського князя Боброка, який, кажуть, пролив чимало ординської крові. Чи, може, то наклеп?

"Звідкіля це йому відомо? - промайнуло в голові Боброка. - Хіба що від Солтана. Та швидше від тих бродників, яких я вигнав з-під Канева. Ну що ж, тепер все значно простіше".

Він випростався і сказав:

- Так, світлий хане. Але серед неї немає жодної краплі невинної крові. То кров степових розбишак-козаків, які живцем спалили моїх рідних. То кров їхніх друзів, які вирішили помститися за них. Тож я змушений був захищатися. Проте мені відомо, що світлий хан теж карає на горло тих, кого застає на місці злочинства.

- Яка кров винна, а яка ні, то вже судити не тобі, - в голосі Хаджибея звучала неприхована загроза. - А в нас за такі речі кара одна - смерть!

- Я воїн і смерті не боюся, - відказав Боброк. - І я знав, на що йшов, коли давав згоду очолити посольство до тебе. А щодо моєї голови, то радив би тобі домовитися з кримським і перекопським ханом Мамаєм. Він теж заявляв свої права на мою голову.

Очі Хаджибея зацікавлено зблиснули.

- Це ж чому?

- За те, що я звернув щелепу його улюбленому чи то племінникові, чи то ще якомусь родичеві. Бо він з такими ж, як сам, вирішив викрасти мого коня. А чекати на те, що цю справу розсудить Мамай, в мене не було ні часу, ні бажання.

Хаджибей покрутив кінчик вислого вуса.

- За Мамаєм я знаю всіляке. Але про те, що в його рідні завелися конокради, чую вперше. Та, може, ти все вигадуєш?

- В посольстві, світлий хане, є люди, які були присутні при цьому. І коли ти забажаєш, вони тобі розкажуть, як то було.

- Можливо, і забажаю, - згодився Хаджибей і поглянув на Боброка вже більш

приятно. – Та повернемося до того, з чим ти прибув сюди. Отже, що хоче від мене київський князь?

Боброк знову простягнув листа очаківському ханові.

– Тут все написано.

І знову Хаджибей помахом руки відсторонив його.

– Ти краще на словах розкажи. Він же щось та говорив, коли вручав тобі листа. Бо не може бути, щоб ви при цьому мовчали, як два глухонімі.

Боброк мимоволі посміхнувся.

– Так, світлий хане, сподіваюся, він говорив мені те, що написано в цьому листі. Проте дозволь мені розповісти і про те, чого він не говорив.

Хаджибей нахилився вперед.

– Цікаво, – сказав він. – Посли цього не говорять.

– Вчених послів у київського князя поки що немає, світлий хане. Тож він змушений посилати тих, хто цієї науки ще не проходив.

– Зокрема воїнів, – підхопив Хаджибей. – Отже, я слухаю.

– Не буду розповідати світлому ханові, чому і як на київському столі опинився Володимир Ольгердович. Світлий хан знає про це краще за мене. Все ж дозволю зауважити, що без волі його батька тут не обійшлося.

– Це так, – кивнув Хаджибей. – Істину мовиш, княже.

– Проте великий князь не буде вічно сидіти в Києві. Він садить сина на стіл і знову повертається в Литву вершити свої державні справи. А князь Володимир залишається майже наодинці перед улусами Золотої Орди і насамперед з улусом твоїм, світлий хане. Він волів би жити з тобою в мирі і приятні...

– Це вже я чув, – перебив Боброка Хаджибей. – Далі що?

– Далі, як водиться у добрих сусідів, він хоче з тобою торгувати. У нього є вдосталь зерна, медів, воску, шкір...

– Для цього є Торговиця, – відрізав Хаджибей. – Далі що?

– Торговиці замало, бо торгувати хоче не лише київський князь, а і всі князі литовські. Тож від їх імені князь Володимир збирається просити, аби ти дозволив пропускати їхні товари в межах твоєї орди. А ще – дозволив збудувати порт, аби з нього вивозити ті товари за море. У виборі місця для порту він цілком покладається на тебе. Звісно, це все буде не задаром, проте князь Володимир сподівається, що ціна буде прийнятною як для тебе, так і для литовських князів...

Чим більше говорив Боброк, тим більше темнішало обличчя очаківського хана, тим міцніше стискалися його кулаки. І це тішило Боброка. "Зроби все для того, аби Хаджибей вирішив оружно піти на київське чи будь-яке інше князівство. Бо в нас здебільшого піше військо, тож ганятися за його вершниками нам не з руки", – так напучував його Ольгерд.

– Це все? – запитав Хаджибей, коли Боброк замовк.

– Так, світлий хане.

– Дай сюди того листа...

Не читаючи, Хаджибей роздер його на дрібні клаптики і пожбурих їх під ноги охоронців.

- Передай своєму князеві, що хан Хаджибей з рабами не листується. Тепер про порт. Цікаво виходить, княже. Спочатку ви просите, аби ваші товари пропускалися до моря безперешкодно. Тоді просите визначити місце для порту. Потім попросите розширити його. А далі про що будете просити? Аби я з Ордою пішов геть, чи не так?

Останні слова Хаджибей вимовляв, міряючи широкими кроками відстань між стінами шатра. Схоже, він ледь стримувався, аби не перейти на крик. Несподівано Хаджибей засміявся і різко повернувся до Боброка.

- У вас, урусів, є прислів'я, про яке колись мені говорив мій брат, подільський хан Солтан: "Посади свиню за стіл, то вона і ноги - на стіл". Є у вас таке прислів'я чи ні?

- Є, світлий хане.

- То передай своєму князеві, що це прислів'я саме про нього. А тепер основне. З часів засновника нашої Орди, Ногая, київські князі справно возили ясир до Ачи-кале чи куди їм вкажуть. Але вже три роки, як вони цього не роблять.

- Дозволь сказати, світлий хане, що той товар, який ми привезли...

Хаджибей рубонув рукою повітря.

- То не ясир. То... кістка, яку ви кидаєте мені та моїм братам, аби відчепилися, - схоже, лють знову охопила Хаджибея. Вже не стримуючись, він закричав: - Десята частка - ось ваш ясир! Десята корова, десята вівця, десята міра зерна - оце ви повинні везти, а не гнилі шкурки! І не київському самозванцеві вибирати, з ким торгувати і куди везти товари! Це вибираємо ми, Орда це вибирає, тобі зрозуміло?

- Зрозуміло, світлий хане, - схилив голову Боброк. Не стільки тому, аби підкреслити свою слухняність, скільки тому, аби приховати задоволену усмішку. Схоже, наказ великого князя близький до виконання. От тільки з його власною головою ще не все ясно, бо треба довести очаківського хана до кипіння. - Проте дозволь зауважити, що при розмові з київським князем виникла така думка: коли не вдасться домовитися з ханом очаківським щодо торгівлі, то доведеться це робити з Мамаєм...

Як не дивно, ці слова не викликали вибуху ханського гніву. Навпаки - Хаджибей, здається, заспокоївся.

- Ти кажеш, що думка ця виникла при розмові з київським князем. Отже, це не його особиста думка?

- Так. Але, гадаю, що після твоїх слів, які я постараюсь передати якомога точніше, ця думка може стати і його особистою.

Хаджибей випростався.

- А ти смілива людина, княже, - проказав він невизначеним голосом. - Дуже смілива. Я б навіть сказав, що безоглядно смілива. Схоже, твоя улюблена гра - це гра з вогнем. А чи не думаєш ти, що твої останні слова звучать, як погроза?

- Я і гадки про це не мав, світлий хане, - відказав Боброк і, щоб Хаджибей не бачив виразу його очей, знову схилив голову. - Тож прошу вибачення, коли ти мої слова зрозумів саме так. Адже я воїн і в словесних хитрощах не розбираюся.

- Воїн, кажеш, - примружив очі Хаджибей і підвівся. - Тоді, мабуть, доведеться показати тобі дещо. Те, на чому розуміються лише воїни, а не лживі пишномовці.

Слідом за Хаджибеем Боброк рушив до виходу з шатра. Йшов і його все більше непокоїла думка: а чи не перебрав він міру? Бо в розмові з князем Володимиром про Мамаю не йшлося.

Непокоївся і Коцюба. Він не міг зрозуміти, чому невдовзі після того, як князь канівський зайшов до ханського шатра, на видноколі, немов з-під землі, почали виринати татарські сотні і тисячі. Невже хан віддав розпорядження захопити посольство зненацька? Ні, це можна було б зробити набагато раніше.

Збирається показати князеві свої сили? Може бути...

За якусь годину на видноколі годі було побачити порожнє місце. Вершники поодинці, а то й сотнями гасали степом, начебто гралися в якусь гру і все ближче підбиралися до шатра.

"Леле, скільки їх, - подумав Коцюба і очима пошукав Медовуху, аби перекинутися з ним словом. Проте той був зайнятий розмовою з вертким Мустемом-алі. - Ич, як заприязнилися, кроку вже ступити один без одного не можуть!"

А Медовуха дійсно почувався поруч з Мустемомалі, як з братом. Уже й смарагдовий перстень перейшов до рук хитрого товмача, вже й кунячі шкурки розминав алі і аж язиком цокав від захоплення. Ну от, шкурки нарешті заховані, тепер треба братися за справу.

- Заздрю я тобі, Мустеме-джан, ох, як заздрю! - палкою скромовкою шепотів він до худорлявого товмача. - Ет, не сподобилося мені народитися чистокровним ординцем! Всього ніби вдосталь маю, - він поляскав по саквах, звідкіля тільки-но вийняв шкурки, - а як був русичем-свинопасом, так ним і залишився...

- Відданість Орді можна довести і не будучи правовірним, - розважливо завважив Мустем-алі.

- Так я до того й веду, - відказав Медовуха і озирнувся, аби пересвідчитися в тому, що їх ніхто не підслуховує. І все ж щось йому не сподобалося, бо він запропонував: - А чи не можна, Мустеме-джан, від'їхати кудись подалі? Маю ще щось сказати...

Коцюба провів поглядом Медовуху і товмача, які, здається, рушили в степ на прогулянку, тоді знову повернувся обличчям до ханського шатра. І саме вчасно.

Звідтіля в супроводі двох охоронців рвучко вийшов Хаджибей, слідом за ним - Боброк. Хан помахом руки підкликав до себе одного з нукерів, за тим щось мовив канівському князеві. Боброк кивнув головою на знак згоди і рушив до свого почту.

- Ну що? - кинувся до нього Коцюба.

Тільки тепер Боброк дозволив собі вдоволено посміхнутися. Хай всі - і свої, і чужі - бачать, що переговори закінчилися успішно.

А хан вже від'їхав досить далеко і нетерпеливим помахом руки звелів посольству доганяти його.

Зупинилися вони неподалік від кількох дерев'яних щитів. За щитами стояли пішими з десяток сотських і тисяцьких.

- Ми давно не воювали, - сказав хан Боброкові. - Проте ми щохвилини готові дати нищівну відсіч кожному, хто зазіхає на наші землі.

- Мудро, - згодився Боброк і, озирнувши непорушні квадрати чаушів, додав: - І, схоже, ці землі є кому захищати.

- Тут лише один тумен і моя охоронна сотня, - пояснив Хаджибей. - Хотів би знати, скільки їх у мене? - і засміявся. - То скажу: рівно стільки, скільки потрібно для того, аби розбити будь-якого зайду. А цей тумен не кращий і не гірший за інші.

Він подав знак - і військо заворушилося. Сотня за сотнею чауші пролітали повз них і, майже не цілячись, випускали хмари стріл, що впивалися в щити. Незабаром на щитах не було вільного місця, а стріли все летіли. Хаджибей задоволено потирив руки.

- Зверни увагу на тих, хто стоїть за щитами, - сказав він Боброкові. - Коли хто з чаушів не вцілить у щит, то він обов'язково вцілить у свого начальника. Але, як бачиш, начальники стоять. Жоден з них навіть не похитнувся. А стоять тому, що я дав наказ: цілити в щити, а не в начальників Сотні, відлетівши майже до обр'ю, перешикувалися. Незабаром вони утворили гострий клин. Хаджибей змахнув рукою - і задвиготіла земля, оглушливий вигук "Гурра-угх!" розірвав повітря на шматки. Вістря клину було націлено просто туди, де стояв Хаджибей зі своїм почтом і гостями. В останню мить вістря трохи збочило - і повз них із роззявленими від крику ротами пролетіли чауші. Круто розвернувшись, вони зупинилися за спиною хана.

Все це тривало якусь мить.

- Ну як? - запитав Хаджибей.

Боброк розвів руками.

- Такого видовища я, світлий хане, ще не бачив, - широко сказав він. - Хоча мушу сказати, що тевтони, з якими я бився останні сім років, теж уміють тримати клин. Проте їхні коні йдуть повільною рессю, а ваш, ординський клин - мов стріла, що цілить прямо в серце.

- Так, прямо в серце, - підтвердив Хаджибей. - І головне - з часів нашого незабутнього Чінгізхана ще жодного разу не промахнулася. Чи не так?

- Так, - змушений був визнати Боброк.

- І це ще не все. Чомусь у вас, русичів, заведено думати, ніби наш чауш - воїн слабосиллий. Ви гадаєте, що ми беремо більше кількістю. Що ж, давай, князю, подивимося, чи так це. Гей, Абдулла, Гафур! - гукнув він.

З лав виїхало два чауші. Один з них був зростом з Коцюбу, інший на голову вищий. Вони вклонилися ханові і застигли, чекаючи наказу.

- Зможете підняти ось це? - запитав Хаджибей і показав на чималеньку черепашикову брилу, що лежала за кілька кроків від нього. Судячи з того, що з-під неї виглядала трава, брилу було занесено зовсім недавно.

Чауші один за одним підійшли до брили і без особливих зусиль підняли її над головою. Проте хан зробив вигляд, ніби це його не задовольнило.

- Гості можуть подумати, що ця брила порожня всередині, - сказав він. - Хто з твоїх людей, княже, хоче перевірити, чи так це? Ти, уруський товмач? Як тебе...

- Коцюба, світлий хане.

- То провір та скажи своєму князеві, порожня вона чи ні.

Коцюба нахилився над брилою, піднатужився. Брила повільно поповзла вгору і зупинилася на рівні Коцюбиних грудей.

- Давай, Федоре, не осором нас! - в цілковитій тиші пролунав басовитий шепіт Данила. - Ну, ще трохи!

Коцюба почервонів від напруги. Жили випнулися на його товстій шиї. Брила хитнулася, піднялася ще на два пальці і тут же глухо вдарилася об землю.

Тумен задоволено загудів. А Коцюба ніяк не міг нахапатися повітря.

- Що, важка брила? - співчутливо поцікавився Хаджибей.

- Так, світлий хане... - віддихуючись, згодився Коцюба. - Але ж я не чауш, я всього урський товмач. То коли хочеш знати, хто на що здатний, звели підняти цю брилу і своєму товмачеві.

Гучний регіт заглушив його останні слова. Очі всіх звернулися до Мустема-алі. Побіжного погляду було достатньо, аби зрозуміти, що ханському товмачеві не те що підняти, а й з місця зрушити ту брилу буде не під силу.

А Коцюба, повернувшись до своїх, зі злістю кинув:

- У неї лівий бік значно важчий. А я, дурень, схопив, не перевіривши.

- Може, ще хтось хоче підняти? - запитав Хаджибей.

Наперед вийшов Данило.

- Ану, дай-но я спробую, - сказав він. Нагнувся, різко випростався - і брила злетіла над його головою, мов порожні сакви.

- Молодець, - похвалив його Хаджибей. - Проте сила - то ще не все. До того ж я відаю, що в посольство слабких не беруть. А от як зі спритністю? Може, хочеш поборотися з моїми батирами?

- А чого ж, - простодушно згодився Данило.

Проти нього вийшов Абдулла. Був він нижчим від Данила, в іншому, здається, нічим йому не поступався. Пригнувшись, суперники якусь мить дивилися один на одного. По тому, немов за командою, простягнули руки і рвучко обнялися. Обличчя їхні налилися кров'ю, кожен намагався підтягнути суперника до себе і підняти його в повітря. Спочатку це нікому з борців не вдавалося. Та за мить стало видно, що Данило все міцніше притискує Абдуллу до грудей. Ще трохи...

Проте в останню мить Абдуллі вдалося вислизнути з обіймів суперника.

Тумен полегшено зітхнув.

- Нічого не скажеш, могутній у тебе чауш, - сказав Хаджибей Боброку. - Але це ще нічого не значить...

Тієї ж миті Абдулла кинувся в ноги суперникові, захопив одну, і Данило застрибав, мов журавель.

Врешті не втримався і впав. Абдулла кішкою кинувся на Данила, проте той вже готовий був зустріти суперника як слід. Якусь хвилину вони знову змагалися в тому, чії обійми міцніші, тоді Абдулла зробив спробу знову вислизнути. Та цього разу Данило

був напоготові і йому вдалося вхопити суперника за поперек.

І все ж домогтися перемоги Данило не зміг. Скільки він не мотав свого суперника, той щоразу приземлявся на обидві ноги. Врешті Абдуллі вдалося вирватися з Данилових обіймів і тепер борці, з яких уже цебенів піт, знову повернулися до того, з чого й почали.

- Схоже, ми до вечора будемо дивитися, хто кого змучить, - посміхнувся Боброк.

Хаджибей подав знак - і суперники розійшлися.

- Що ж ти так? - докірливо звернувся Коцюба до Данила. - Я вже старий, з мене вже пісок сиплеться, а тобі ж тільки двадцять два.

- Та розумієш... - ніяково виправдовувався Данило. - Я хотів було вдарити ним об землю, як мішком з половою, та забоявся - а раптом заб'ю насмерть. А повільно вкладати, бач, не вдалося, бо він верткий, як в'юн.

- Кажеш, ти воїн, - звернувся Хаджибей до Боброка. - То як тобі видаються мої чауші?

- Будь-який володар пишався б таким військом, світлий хане, - щиро відказав Боброк.

- Але й це ще не все. Чауш без шаблі - то не чауш. Може, сам перевіриш їхнє вміння володіти нею? - І, не чекаючи згоди, гукнув: - Сабадур-батире, ану, покажи гостеві, на що здатен!

Сабадур виїхав наперед і вихопив шаблю, готовий відбивати напади гостя. Проте Боброк не зрушив з місця.

- Вірю, що Сабадур-батир чудово володіє шаблею. Проте меч свій тримаю не для ігор.

Тумен розчаровано загудів. Тоді Боброк витяг з піхов меч - довгий, з широким двосічним лезом, в порівнянні з яким шабля Сабадура видавалася лозиною проти палиці. Короткий змах - і брила, що супротивники піднімали над головою, була розвалена на дві частини.

Хаджибей похмуро простежив за тим, як Боброк ховав меча назад до піхов. Сказав:

- По обіді, князю, на нас чекає поїздка до Акерману. Хан Котлабуга теж хотів би побачитися з київським послом.

- До ваших послуг, - схилив голову Боброк.

Над Дністром

Мустем-алі увійшов до ханового шатра. Тихо промовив:

- Я привів його, світлий хане. Як ти і велів.

Хаджибей коротко кивнув головою, і по тому знаку два дужих нукери ввели Медовуху. Він ще здалеку вклонився ханові, а підійшовши ближче, став на коліна і схилив чоло до підлоги.

- Мені передали, що в тебе є якісь вісті, - сказав Хаджибей. - Хто ти і звідки?

Медовуха знову схилився до підлоги.

- Я з бродників, світлий хане.

По обличчю Хаджибея промайнула тінь невдоволення.

- Це з тих козаків, котрі криються в нетрях і грабують правовірних? - запитав він.

- Ті лише називають себе бродниками, світлий хане. А насправді вони зарізяки чи, як ти кажеш, козаки. Але в мене з ними немає нічого спільного. Справжні бродники займаються перевозом, ходять на здобич, торгують з твоїми одновірцями. І ми, справжні бродники, довели на ділі свою відданість Орді. Смію нагадати, що під час битви на Калці наші прашури допомогли туменам Батия вийти переможцями.

Хан кивнув головою. Так воно й було. Уруські бродники, зібрані в окремий полк, в найважчу для уруських князів хвилину щезли з бойовиська і богатури Батия вміло цим скористувалися. За таку послугу бродникам було даровано право безперешкодно займатися тим, чим вони займалися до цього. І все ж.

- Люди мої скаржаться на ваших козаків, - похмуро мовив хан. - Скоро наше терпіння вичерпається, і ми змушені будемо очистити від цих гяурів всі плавні та байраки.

- Вони того заслужили, - згодився Медовуха. - Від них страждаємо і ми, справжні бродники. Бо що наші ножі для риби супроти їхніх шабель? Тож якби ти, світлий хане, дозволив нашому братові теж тримати зброю, тих зарізяк значно поменшало б.

- Подумаю, - згодився Хаджибей. - І це все, з чим ти прийшов до мене?

- Ні, світлий хане. Тобі, мабуть, відомо, що князь Боброк не лише сидить на канівському столі, а і є отаманом руських бродників?

- Так. Ну і що?

- А те, світлий хане, що я у нього є ніби правою рукою. Але серце моє, як я вже казав шановному Мустемові-алі, повністю належить Орді.

Хаджибей перевів погляд на свого товмача. Той хитнув головою: так воно і є.

- Тож я можу робити все для того, - продовжував Медовуха, - щоб твої мурзи знали про кожен крок князя київського. І не лише київського, а й самого великого князя, бо Ольгерд нині довіряє моему хазяїну все більше й більше.

- Гаразд, ми подумаємо над цим, - згодився Хаджибей. - І що ти за цю вірність хочеш отримати?

- Вибач, світлий хане, але перед цим я ще щось хотів би додати.

- Дозволяю, - хитнув головою Хаджибей.

- Свого часу я чимало бродникував від Литви до Чорного моря і від Дону до Дунаю. Знаю багатьох бродників, і вони мене також знають. І смію сказати, прислухаються до моїх слів. Як я скажу, так вони і чинять. Веду, володарю, до того, що Боброк і князь київський за всіляку ціну намагаються перетягти їх на свій бік. Та можна домогтися того, щоб у потрібну хвилину бродники знову вчинили так, як їхні діди на Калці. І я, - Медовуха самовдоволено посміхнувся, - знаю, як це зробити.

Хаджибей пильно вдивлявся в обличчя Медовухи, намагаючись зрозуміти, що це за людина. Прикидається відданим Орді чи й справді мріє лише про кошіль з грішми? Такий у будь-яку хвилину може продати не лише Орду, а й рідного батька з матір'ю.

І все ж таки цей урус - права рука канівського князя. Знає багато. І коли добре заплатити, то він може стати очима і вухами очаківської орди.

- А чим ти можеш довести нам свою відданість? - запитав Хаджибей.

- Як чим? - простодушно здивувався Медовуха. - Хоча б уже тим, що оце прийшов до тебе...

- Цього замало. Потрібні докази, а не слова.

- Ага, зрозумів, володарю, що ти маєш на увазі. Хочеш, щоб я порішив когось? Мені це раз плюнути. Можу навіть Боброка. Але ким я тоді буду без нього? Ніким. Мене ж тоді інший князь до себе на службу не візьме. Так що без Боброка я ніхто і навряд чи буду цікавий тобі, о найсвітліший.

- А він не такий вже й простий, цей продажний урус, - подумав Хаджибей. - І зрештою, це добре, бо дурний вивідник бачить одне, а хитрий - втричі більше...

- Вбивств твоїх мені не треба, - вголос сказав він. - Боброка при потребі можемо порішити і без твоєї допомоги. Ти мені краще скажи, чому послом посланий саме він, а не хтось інший?

- Дуже просто, повелителю. Князь київський йому сказав прямо: їдеш не стільки послом, скільки вивідником.

- Ну, це і без тебе зрозуміло, - посміхнувся Хаджибей.

- Звісно, повелителю. Але ніхто, крім мене, не стояв під дверима світлиці, коли вони розмовляли про це. Саме я оберігав їх від зайвих вух.

- Ну і що ж твій хазяїн встиг вивідати, як ти вважаєш?

- Він оце, повелителю, в своєму шатрі не їв і не пив, так його приголомшило те, що побачив вранці. Гадаю, теж саме буде і з князем київським. Адже в нього ратників ледь на тумен набереться.

Хаджибей заплющив очі, замислився. Так, є сенс купити цього уруса. В усякому разі те, що він доносить, завжди можна перевірити.

- То що ти хочеш за це? - не розплющуючи очей, запитав він. - Кошель з грішми?

- Ні, найсвітліший. Гроші як вода. Не встигнеш взяти, а їх вже немає. Та коли твоя милість дасть мені ярлик на вивіз солі з Куяльницького лиману - про краще я й мріяти не можу.

- Матимеш ярлик, - згодився Хаджибей. - Але лише тоді, коли ділом доведеш свою відданість.

- О найсвітліший! Можеш не сумніватися.

Хан дав знак, що Медовуха вільний. Той, вклоняючись на кожному кроці, позадкував із шатра.

- Що ти про все це думаєш? - запитав Хаджибей Мустема-алі. - Давно його знаєш?

- Років з десять, вельможний хане. Він якось допоміг мені уникнути зустрічі з уриськими козаками. Вони йому і справді довіряють. З нього може бути неабияка користь. Звісно, його відомості будуть ретельно перевірятися.

- А сам як - дійшов з ним згоди? - поцікавився хан.

- О так! - посміхнувся Мустем-алі. - Ми зараз з ним як голка з ниткою. Він мені навіть три видрових шкурки подарував, а я йому грецького ножа.

- Гаразд, витягни з нього все, що можна. А тоді подивимося, чого він вартий:

ярлика на сіль чи мотузка на шию.

- Ти випереджаєш мої думки, повелителю, - уклонився Мустем. - А тепер, коли дозволиш, піду підбадьорювати київського посла, аби геть не охляв з голоду, бо на нього чекає ще не один удар.

- Тільки ж гляди, аби той товстун Коцюба знову не запропонував тобі піднімати брилу.

- А я не злостивий, світлий хане, - зблиснув зубами Мустем-алі.

* * *

Степ знемагав від спеки. Він чекав дощу.

Проте дощу не було. На побляклому небі - і це в середині травня! - не було жодної хмаринки. Лише розпечене сонце, немов вогонь у горні, сліпило очі і бджолиним жалом впивалося в обличчя.

- А що ж воно буде влітку? - жахався Сашко, покриваючись десятим потом. Він почував себе так, начебто його живцем засунули в піч, та ще й заслінкою закрили, аби туди не поступало ні крихти свіжого повітря. - Леле, як хочеться пити!

Сашко тоскно озирнувся навколо. Кінна валка розтягнулась від обрію до обрію. Та коли татарські вершники, мов цвіркуни, порскали навсебіч, то посольські гридні та бродники рухалися так, начебто їх тягли на невидимому налігачі.

А далеко попереду десятків з півтора вершників летіло вчвал. І схоже, неперевершений у бігу Коршун на цей раз поступається коневі Хаджибея. Мабуть, і на нього зле впливала ця спека і безводність.

Нарешті попереду, мов надія на порятунок, зблиснуло широке, поприщ на три, сріблясте плесо. Хан, обігнавши Боброка, зупинив коня, показав на плесо канчуком і сказав:

- Дністровський лиман. А той аул над ним греки, які інколи припливають сюди, зовуть Овідіополем. На честь якогось вигнанця, що, кажуть, гарні пісні складав. Чув про такого?

- Ні, - визнав Боброк.

- Я теж не чув, - вдоволено признався Хаджибей. - Мені більше до вподоби наші, ординські пісні, а не завезені звідкілясь... А он там, - хан показав за лиман, де на обрії ледь виднілися якісь білі, руді та чорні цятки, - Акерман, стійбище буджацького хана Котлабуги. На відміну від мене, - Хаджибей посміхнувся, - він більш терпимий до комарів. Мабуть, зачекався на нас брат, - Хаджибей, не примружуючись, глянув на сонце, яке хоч і котилося до заходу, проте світило все ще в повну силу. - Та нічого, за якихось півгодини ми його побачимо.

Після довгої гонитви, в якій його білий заморський огир перемиг коня київського посла, Хаджибей ставився до Боброка з більшою повагою та приязню.

Боброк поглянув ліворуч, де лиман мав поєднатися з морем, поглянув праворуч, де лискучими брижами мерехтіла неозора водна поверхня, тоді сказав:

- Не розумію, як нам це вдасться, світлий хане.

Хаджибей широким жестом повів на зелені купини, що закривали околиці

Овідіополя:

- Бачиш ті дерева? За ними знаходиться причал, де на нас чекають човни з вітрилами.

Човнів було два. На один сіли Хаджибей з київським послом, на інший - товмачі з мурзами. На цей раз товмачем від київського посла був Медовуха. А Коцюба залишився в Овідіополі, аби підготувати все необхідне для зворотньої дороги, додому. Залишився і Сашко - він мав доглядати за Коршуном.

Мурзи сиділи мовчазно й нерухомо, мов степові кам'яні баби. Мустем-алі неголосно, аби не почули зайві вуха, говорив щось Медовусі. Той час від часу кивав головою, бризкав на чоло забортною водою або кидав побіжні погляди на гребців. Нараз він озирнувся назад, аби побачити, як далеко відійшов човен від берега і несподівано вигукнув:

- Трясило, це ти?

- А хто ж іще, - повагом обізвався керманіч і посміхнувся. - А я тебе, Лукіяне, ще здалеку запримітив.

- То чому ж не обізвався?

- Бо розумний. Ти ж, дивлюся, таким великим цабе став, що, мабуть, і не підступишся.

- Еге ж, - згодився Медовуха. - Я зараз товмач при посольстві київського князя, тож кажи до мене, як до двох. Та коли пригостиш доброю юшкою, то можеш звертатися, як до старого друга. Проте я гадаю, що ти теж не тільки волам хвости крутив. Ханський перевізник - це тобі не жарт.

- Та який там ханський, - заперечив Трясило. - як був бродником, то так ним і залишився.

- З цим Трясилом ми колись разом бродникували, - пояснив Медовуха Мустему-алі. - Він теж тоді руку доклав до того, аби ти, джан, не зустрівся з зарізяками Ковбика. Не забув ще про Ковбика, Трясило?

- Хай його дідько на тому світі не забуває, - похмуро буркнув Трясило.

- Цікава людина, бачу, цей Трясило, - прошепотів Мустем-алі Медовусі. - Непогано було б з ним поговорити.

- Гаразд, - так же пошепки відказав Медовуха, а вголос запитав: - То, може, нам і справді погомоніти ввечері, друже? І не турбуйся, коли в тебе чогось не вистачає. У нас теж дещо знайдеться.

- Атож, - підтакнув Мустем-алі.

Трясило насторожено зиркнув на Медовуху, проте той непомітно підморгнув йому, і керманіч знову посміхнувся.

- Обійдемося без вашої частки, - сказав він. - І уточнив: - На початку. А там видно буде...

Нараз його обличчя стало зосередженим: човен Хаджибея наближався до акерманського берега.

Котлабуга, буджацький хан, швидше скидався на рухливого, мов ртуть, і жвавого

підлітка, аніж на володаря краю, розташованого між Дністром та Сиретом і між пониззям Дунаю та початком Карпатських відрогів. Він чекав гостей, нетерпляче витанцьовуючи ногами, взутими в червоні чоботи без каблуків – поршні, на самісінькому краю широкого дощатого причалу. Неподалік були ще два причали, такі ж широкі, але набагато довші. Зараз до них тулилося два кораблі.

Вони чекали, доки їхні опуклі черева заповняться зерном. Ще один корабель стояв на відстані польоту стріли від берега.

Як тільки човен Хаджибея глухо стукнувся бортом в причал, Котлабуга бісеням підлетів до брата і, виструнчившись перед ним, як простий чауш перед сотником, заторохкотів дзвінкою скоромовкою:

- Доношу найстаршому і найславетнішому з Ногаєвичів, що в буджацькій орді все гаразд: коні радо іржуть, вівці жалібно мекають, а молодший брат з нетерпінням чекає на старшого... - І вже іншим голосом, сповненим любові й пошани, додав: - Вітаю тебе на моїй землі.

- І я тебе вітаю, - Хаджибей притис брата до грудей. - Тільки дозволь зауважити, що не все в тебе так гаразд, як ти кажеш.

- А що саме? - насторожився Котлабуга.

- А те, що поки твої коні радо іржуть, а вівці жалібно мекають, капосні буджацькі горобці того й дивись, геть склюють зерно нашого подільського брата Солтана. Це скільки сьогодні кораблів із зерном пішло за море?

- Ще жодного. Лише оці два вантажаться. І то по обіді почали.

- Це чому ж так мало - зерно у брата закінчується?

- Ні, - відказав Котлабуга і кивнув головою на південь. - Там ще не все поїли.

- Чув? - звернувся Хаджибей до Боброка. - Ми й так не відаємо, що цього літа робити з братовим зерном, а ти ще й київське змушуєш нас продавати.

- Як це - змушуєш? - стріпнувся Котлабуга.

- А так. Київський самозванець Володька надіслав ним, - Хаджибей кивнув у бік Боброка, - листа, в якому вимагає виділити йому місце для порту, з якого він збирається вивозити за море зерно, шкури та меди з усієї Литви. А якщо ми цього не зробимо, то київський князь образиться на нас і почне вимагати землю для порту в Мамає.

В очах Котлабуги спалахнув лихий вогонь.

- Це ж... це нечувано! І що ти йому на це відповів?

- Порвав листа. Сказав, що з рабами не листуюсь. - Хаджибей хитро примружився. - Чи може, я вчинив занадто різко? Тож і приїхали до тебе, щоб ти нас розсудив, брате.

Котлабузі, здається, перехопило подих. Його верхня губа засмикалася, мов у пса, що збирається кинутися в бійку.

- Ну, брате... Тут не листи треба рвати, а серця з грудей цих київських урусів! Це ж нечувано, аби нам, нащадкам Батия і Ногая, недорізані свині-дунгизи наказували, як бути! Може, вони вважають, що наші чауші стали гаремними наложницями або геть вимерли? Що скажеш? - звернувся він до Боброка.

- Я цього не думаю, світлий хане, - відказав Боброк, з висоти свого зросту дивлячись на буджацького хана. "Схоже, що Котлабуга швидше вдає розлюченого, аніж є ним насправді", - подумав він.

- Я йому показав один із своїх туменів, брате, - втрутився Хаджибей. - І він дещо зрозумів.

- Це добре, коли так, - згодився Котлабуга і наставив пальця в живіт Боброкові. - Затям і передай тому, хто тебе сюди послав: у мене теж є тумени. І не слабші, ніж в очаківського хана.

- Ще сильніші, брате, - виправив його Хаджибей. - На порубіжжі тумени повинні бути ще сильнішими, ніж всередині Орди.

Котлабуга кивнув головою.

- Але й це ще не все, - продовжував він і повернувся до свого почту. - Назим-паша, де ти?

Наперед вийшов тлустий чоловік в пишному халаті і з тюрбаном на голові.

- Це наш новий друг, - представив його Котлабуга. - Прибув учора ввечері з Османської Порти на тому красені, - і він кивнув у бік корабля, що стояв віддалік від берега. - Назиме-пашо, скільки туменів дав би нам султан, якби ми звернулися до нього за допомогою?

- Султанове військо злічити неможливо, - розважливо відказав паша. - І два чи три тумени яничарів для нього нічого не значать.

- Хто це такі - яничари? - запитав Хаджибей. Здається, поява цього Назима-паші була для нього несподіванкою.

- Це чауші, яких ми малими дітьми вивезли з підкорених земель. У них немає ні батька, ні матері, окрім священної Порти, в ім'я якої вони навчені вбивати кого завгодно. Перед їхньою ходою зараз тремтить весь світ.

- Чув? - звернувся Котлабуга до Боброка. - Тож передай про це своїм хазяям, і нехай вони добре подумают, перш ніж знову слати листи в Орду, бо після цього їхні землі стануть пустелями, а уриські діти поповнять яничарські тумени Священної Порти. А зараз... - він посміхнувся так, ніби все життя тільки те й робив, що посміхався, - вівці вже не мекають жалібно, бо збулася їхня мрія і вони стали шашликом та пловом для моїх дорогих гостей. Прощу вас до достархану!

Перед тим, як сісти на коня, що його підвів чауш, Боброк пошукав очима Медовуху. Але того ніде не було.

А не було тому, що Медовуха і Мустем-алі в цей час гнали коней слідом за Трясилом. Спершу вони пробиралися якимось пустирищем, потім під копитами коней надовго зачвакала твань. А коли стемніло, з очеретів несподівано вигулькнуло три постаті. Трясило щось стиха їм сказав, тоді запропонував гостям спішитися і пересісти на човен. Кілька хвилин плавби протічком - і вони опинилися на невеликому острівці. Посередині острова було розкладено багаття. Навколо нього сиділо з десятків чоловіків. Вони з цікавістю вступилися в прибульців. Зненацька один з них радісно вигукнув:

- Грім мене вбий, коли це не Медовуха!

- Він самий, - ствердив Медовуха. - А ти ж хто будеш? Господи, Самійло Корж! А я думав, що тебе вже давно раки з'їли.

- Та ні, якраз навпаки, - обіймаючись із гостем, відказав Корж. - А ти звідкіля будеш - невже з самого Дніпра?

- Так, звідтіля. Приїхав з посольством до очаківського хана, а він оце запросив нас в гості до свого брата... - І ніхто не помітив, що крім цих слів Медовуха встиг сказати Коржу ще кілька, але на вухо.

- В гості значить. Це добре, - схвалив Самійло. - А поки що прошу до нашого вогнища. Хлопці немов відчували, що ти приїдеш, тож роздобули гарного вина.

- Ми з Мустемом-алі теж дещо прихопили, - відказав Медовуха. - Але спочатку хотілося б перекинутися з тобою кількома словами. Де тут у тебе можна присісти?

- Та хоча б отам, на березі...

Вони всілися на трухлявій колоді, і Медовуха одразу почав:

- Знаю тебе, Самійле, як людину, віддану Орді. Тож коли мій друг Мустем-алі дізнався про це, він захотів погомоніти з тобою.

- А чого ж, - згодився Самійло. - Тільки я не відаю, хто він буде.

- Я товмач очаківського хана Хаджибея, - сказав Мустем-алі. Хотів би поговорити з тобою на чотири ока...

- Зрозумів натяк, - жваво відгукнувся Медовуха і звівся на ноги. - Тож гомоніть скільки хочете, а я піду до хлопців, бо, здається, вони вже біля вина заходилися, а в мене з дороги в горлі все пересохло...

Він рушив до багаття і за хвилину почувся його жвавий голос:

- Ану, хлопці, хлюпніть з цього жбана. Ого, пішло, як брехня по селу! А це у вас що - таке ж саме чи ні? Ану, налийте. Кажете, з ніг збиває? Це ви мені кажете? Ану, наливай...

Мустем-алі тим часом стиха гомонів Самійлові:

- Тільки ж гляди: дізнається хтось - нам обом не зносити голови. Сам же знаєш, як наші хани люблять один одного...

- Та воно так, - кивав головою Самійло.

- Очаківський хан не відає, що навколо його брата осами закружляли турки. Воно, може й добре, а може бути й так, що вони відтягнуть Котлабугу від братів.

- Турки це можуть, - згодився Самійло.

- Мій хан про це нічого не відає, але я мушу знати про все, зрозумів?

- Та що ж тут неясного. Хочеш, аби я з хлопцями доносив тобі про них?

- Саме так. На яких кораблях припливли, скільки їх.

- Так їх і зараз як собак недорізаних. Сотні дві буде. Одного з них мої хлопці вчора додому відводили, бо геть був п'яний. Все варняка, мовляв султан тим латинянам в пику дає, а ми приїхали розвідати, чи можна їм і по потилиці додати. То я так зрозумів, що вони хочуть на латинян із нашого боку вдарити.

- От-от, саме це мені і треба. А для початку візьми осьь.

І товстий капшук перейшов у Самійлову долоню.

Коли вони повернулися до багаття, веселощі були в розпалі. Розпашілий Медовуха непевним рухом тицьнув Самійлові дерев'яну чашу.

- Ану, скуштуй нашого, друже. А ти, Мустемеджан, сідай поруч... Бач, які гарні хлопці? Налийте хтось моєму другові, братове!

Мустем випив чашу, похапцем заходився закушувати. Вино було з тої бурди, що від однієї чаші, коли не закушувати, можна втратити розум. Для годиться посидів ще трохи, тоді підштовхнув Медовуху:

- Час повертатися.

- Як? - здивувався той. - Куди?

- В Акерман.

- Не знаю ніякого Акерману, - рішуче мовив Медовуха. - Мені й тут добре... Гей, люди, а де музика? Нема? А в Акермані є? Тоді їдемо...

Він підвівся, зробив кілька кроків і впав, по-дурному гигаючи. А через хвилину солодко захропів.

- Казали ж йому, щоб не перебирав, - винувато мовив Трясило. - А він як з цепу зірвався - одразу три чаші без заїдку.

- Це буває, - пояснив Мустемові Самійло. - Особливо з тими, хто звик до горілки. Їм все здається, що вино - це вода. А воно не зовсім так.

Якусь хвилину Мустем роздумував, покушуючи вуста. Везти таким Медовуху не можна, ще в'язи собі дорогою скрутить. Але й чекати, коли він прийде до тями, теж не годиться.

- Можете зранку доставити його до Акермана? - запитав у Самійла.

- А чому ж ні, - згодився той. - Мені самому треба там бути. Тільки куди його відвезти?

- До Трясила. А куди далі - він буде знати.

Коли плюскотіння, віддаляючись, затихло, Медовуха раптом підвівся і ясным голосом сказав:

- А тепер, Самійло, поговоримо серйозно.

- Тьфу ти! - тільки й сказав ватаг бродників.

Сонце вже сідало, коли Сашко почистив і напоїв коней. Тоді подався до лиману, де вже купалося все посольство. Один лише Коцюба діловито походжав по табору з кількома місцевими чоловіками. Боброк сказав, що додому повертатися посольство буде верхи, тож Коцюба вирішив за краще продати вози, бо такому добру пропадати просто так не годиться.

Вода була тепла, як у великій калюжі. Сашкові довелося з годину побовтатися в ній, доки не відчув полегкість у всьому тілі. Може, він плавав би й довше, так Коцюба сповістив, що куліш уже готовий. І хто запізниться, той ляже спати голодним. Посольські люди і Сашко разом з ними горохом посипали на берег, бо зненацька відчули такий голод, що декого аж мліло.

Біля багаття, де мав вечеряти Сашко, уже сидів якийсь сивий лірник. Коцюба привіз його з недалекого селища, де лірника разом з поводитирем трохи не загризли

собаки. Біля лірника сиділо худе хлопчєня років десяти і з його замурзаного обличчя все ще не зійшов переляк.

- І давно ви в цих місцях, дідусю? - поцікавився хтось.

- Та вже літов з п'ятнадцять буде, - відказав лірник, непорушними зіницями дивлячись у небо. - Під зиму повертаюся до свого Корсуня, там у мене сестра залишилася. Перезимую в неї, а весною знову сюди.

- А чого так далеко? - запитав Коцюба, жестом запрошуючи всіх до казана. - Можна було б і ближче десь походити, коли вже на сестриній печі не сидиться.

- Звик я до цих місць, - відказав дідусь і потягнув носом, вбираючи пахощі кулешу. - І люди до мене звикли. Ану, кажуть, дїду Остапе, заграй такої, щоб плакалося солодше. Або - вжар такої, щоб ноги самі в танок пішли.

- Ага, звикли, - гмукнув хтось із бродників. - А собак сьогодні, бач, напустили.

- Так це ж через вас все, синку, - незворушно відказав лірник. - Тут таке зчинилися, коли ви приїхали! Хтось пустив чутку, що приїхали уруські козаки. Одні прибігли дивитися на вас, інші поховалися подалі від грїха. І кожен собак своїх відпустив, бо, кажуть, уруси любляють по кошарах шастати. А тут і нас нечиста занєсла. Правда, Миронку?

Миронко кивнув головою і рукавом витер останні сльози. Хтось із бродників дав йому ложку, і Миронко запрацював нею не згїрш від дорослих.

Старий лірник їв повільно, ніби знехотя. А коли ложки застукали по дну казана, зняв з плєча ліру і сказав:

- Ну, синки, час відробляти вашу вечерю. Тільки що б вам таке заграти? Гопак ви не затанцюєте, бо жарко, а про любов більше жіноцтво любить слухати... Ану зіграю я вам ось цієї, що місяць тому почув під Києвом.

Він провів рукою по струнах і почав:

По цей бік долини та й гуло село,

По той бік долини та й гомонів татарський аул...

А загуло тому, що малий русич Тимішко і татарча Зейнула поклялися бути друзями-братами на все життя...

- Дядьку Федоре, - збуджено прошепотів Сашко, - так це ж він співає про нашого Тимка та горошинського Зейнулу. Еге ж?

- Здається так, хлопче, - прогудів Коцюба. - І помовч, дай послухати.

Та розлучили друзів-братів люди, а ще й лихая доля. А коли підросли, подався Тимко з бродницькою ватагою у татарський степ, аби десь там відшукати свого побратима. А Зейнула з татарськими козаками рушив до уруського порубїжжя, аби пошукати слідів Тимішкових.

Пройшли літа і якось увечері стрїлися серед чистого поля дві ватаги і ніхто не хотів поступатися. "Ници татар!" - гукнув ватаг бродників Тимішко і кинувся на татарського ватага. "Бий урусів!" - крикнув татарський ватаг Зейнула і кинувся на уруса. Билися вони, аж поки не впали з ножами в грудях. А коли випали ранкові роси, востанне розплющили вони очі і впізнали один одного. Тиміш заплакав: "Здрастуй, друже-

брате!" "Тимошку, джан!" - заплакав Зейнула. І обнялися вони, і їхні душі, уже навіки нерозлучні, відлетіли на небо.

Довго мовчали бродники. Гарною була пісня і голоси лірника та його поводиря були гарними: то злітали до зірок, то шепотіли, мов трава під легким вітром.

- Аж за серце взяла, - зітхнув Коцюба. - От тільки, дідусю, зараз інших співають. Приміром, отих, де люди повертають до своїх полишених колись домівок і тепер вже нізащо їх не покинуть. Чув такі?

- Чув, - відказав старий. - І знаю, що ти маєш на увазі. Але навряд чи ти відаєш, синку, про те, що цю пісню склала людина, якій татарове викололи очі. Тож вона повинна була б співати про зненависть і помсту, але не зробила цього, бо свято вірила, що війни проходять і зненависть помирає, а дружба і приязнь живуть вічно.

Коцюба довго мовчав. Нарешті схилив голову перед лірником.

- Правда твоя, діду, - сказав він. - Тільки, на жаль, ще не скоро люди повірять у це.

- То так, - важко зітхнув старий. - То так, синку.

Терем князя Володимира

За останній рік Боброк відвідував Київ чи не вп'яте. І по кожному приїзді все більше переконувався в тому, що свого часу даремно легковажив думкою про ділові якості князя київського Володимира Ольгердовича.

Позбавлений пильного батьківського нагляду, змінився м'який і ніжний Володко до невпізнання. Кудись відлетіло його щире зачудування перед грецькими та римськими героями. Тепер Володимир вважав, що князі з Гедиминового роду ні в чому їм не поступаються. Це була саме та думка, яку, на відміну від інших навчителів, намагався втовкмачити в незрілі голови княжат дядько їхній Віхол, людина настільки хоробра й розважлива, що перед нею, казали, схиляв голову сам великий князь. І коли в ранній юності Володимир віддавав перевагу розповідям про древніх перед полюванням, то тепер він користувався будь-якою нагодою привезти з молодецьких ловів власноруч забитого зубра чи вепра. Раніше Володко любляв тратити гроші (коли такі були) на всілякі дворові танці та ігрища. А тепер все частіше прозирали у Володимирові риси ощадливого і навіть скупуватого господаря, що вмів дати раду кожній копійці.

Щоразу, буваючи в Києві, бачив Боброк щось нове. І це нове було пов'язано з іменем Володимира.

То по котрійсь із грузьких вулиць уподовж Либеді з'явиться добрячий шмат дерев'яного настилу чи навіть бруківки. То ніби чиясь невидима рука натиче лотоки, що вели з київських пагорбів до Дніпра, Почайни чи тої ж Либеді. І вже дивись, по них стікає всілякий бруд та помиї, на які так щедрі безтурботні городяни. І тепер подорожні могли проїжджати повз їхні дворища без того, аби затискувати пальцями носа... То накаже князь київський пофарбувати кожні ворота у свій колір. Це для того, щоб очі киян не втомлювалися від одноманітності вулиць.

Ремствували городяни, лаяли свого князя нишком і вголос, а потім якогось чудового дня піднімали очі на будинки і розквітали задоволеними посмішками: така ж бо ліпота навколо!

А оце намислив князь Володимир Ольгердович раз і назавжди покінчити з головною київською помийницею – Хрещатим яром. Наказав мешканцям навіть найвіддаленіших вулиць звозити до нього залишки ще Батиевих руйновищ, всіляке будівельне сміття, землю від викопаних льохів та інших ям, таких потрібних у господарстві. Заметушилися, забігали по всіх київських кутках княжі вивідувані та десятські, почали знімати з городян по три шкури за кожну тачку вивернутої не в Хрещатий яр землі. Шмагали нагаями та ще й приказували:

- Не сип тут, а сип у Хрещатий! Для твого ж блага, дурню, засипається Хрещатий! Невже не можеш втямити, бовдуре, що ще якась сотня-друга тачок – і ти вже не будеш скочуватися колобком до самісінького дна того яру, щоб потім дертися по крутизні на інший бік, а будеш проходити до нього до свого свата чи куми, яко по рівному. Втямив, телепню?

- А чого ви мені все торочите про це? – не стримається, бува, котрийсь з городян, однією рукою тримаючись нижче спини, а іншою витягуючи кашпука, щоб заплатити за страшну шкоду, нанесену містові тачкою землі. – Здерли з мене, скільки захотіли – і йдіть собі далі з Богом!

- Е, ні, – чув він у відповідь. – Князь Володимир повелів нам казати усім, що це, йолопи, робиться для вашого ж блага!

Сплюне з безсилої досади городянин, та й почимчикує до свого дворища. А за якийсь місяць заходиться за звичкою витирати ноги, аж дивиться: чиста підошва – ні глею, ні бруду на ній. Аж не віриться, що таке може бути в Києві.

Найязикатіші з городян подейкували, що це не стільки Володимирові примхи, скільки забаганка його юної дружини красуні Герди, котру позаминулого літа Володимир відвоював у якогось тевтонського батька-лицаря. Всім була гарна ця Герда – і поставою, і ходою, і ангельським голосом. Одна лише біда – надто вже любила вона заковувати під лоба чарівні блакитні оченята, ледь забачить купку паруючого кізячка. Ніби на її батьківщині з кізяками не знайомі...

Не встиг Боброк з Коцюбою та Сашком в'їхати на княже подвір'я, як до них наввипередки кинулося кілька слуг. Вони підхопили поводи і повели змилених коней до конюшні, перед якою біля десятка інших слуг з тихими прокльонами, аби не чула молода княгиня, махали мітлами і посипали землю білим дніпровським пісочком. А біля ганку княжого терему на прибульців чекала ще одна несподіванка – доріжка, сплетена з різнокольорових смужок тутешніми служницями та покоївками. Знову ж таки за повелінням князевої жони.

Коцюба подивився на все це, і його рука мимоволі потяглася до потилиці.

- Прямо хоч бери та й знімай щкарбани, – напівжартома, напівсерйозно поскаржився він. – Але де ж це бачено, щоб староста босим став перед своїм князем?

- Можете не знімати, – послужливо схилився перед прибульцями старший зі слуг. – Княгиня наказали одягати ось це...

І він показав на плетені з житньої соломи, незайманої чистоти личаки, що акуратною купкою лежали праворуч від входу до теремних дверей.

- А сказився б ти йому зі своїми лапцадрами! - почулося з темряви сіней чиєсь незадоволене бурмотіння. За хвилину звідтіля виступив сивобородий дружинник. - То здоров будь, княже Дмитре, - мовив він до Боброка, ледь схиливши перед ним лисувату голову. - Чи мо' вже й знатися не хочем?

Боброк придивився до дружинника і аж відступив від здивування. Перед ним стояв не хто інший, як їхній дядько Віхол - один з тих дядьків, що наглядали у Вільно за малими княженятами з Гедиминового коліна. Дуже суворим і вимогливим був Віхол, не давав він княжатам жодного спуску. За найменшу провину шмагав своїх вихованців, як шкідливих козенят. Не дивився, хто був перед ним - синок великого князя чи удільного. Тому, не зважаючи на те, що знав дядько Віхол безліч ратних оповідок та історій, малі княжичі злякано шулилися, коли він виникав - як завжди, несподівано - перед їхніми очима.

І чи не найбільше діставалося від дядька Володкові, хоча він і не був якимось визначним бешкетником чи заводіякою. Діставалося йому за те, що був Володко надто ніжним і тонкосльозим, що аж ніяк не личило майбутньому вою і князю.

- Дядьку Віхале! - вигукнув Боброк, обнімаючи старого. - Це ж за що тебе так полюбив князь київський, що ти опинився в його теремі? Він же, наскільки пам'ятаю, ховався від тебе, як мишенятко від кота?

- За що отримував додатково, - задоволено відказав Віхол і погладив свою пишну бороду, яку Боброк розкуйовдив своїми обіймами. - А полюбив він мене, княже Дмитре, з тої причини, що комусь та треба приглядати за його хлопцями від покійної дружини. Бач, забаглося, нарешті, князеві київському доглядати своїх чад так, як доглядали колись і його самого. А доглядав за ним, Дмитре, сам знаєш хто, - і Віхол підморгнув Боброкові.

- Та вже ж знаю, - посміхнувся Боброк. - Ти, дядьку. І не тільки за Володком доглядав, а й за нами, многогрішними. Це ж скільки лозин обламав ти об наші спини?

- Не лічив, - зізнався дядько. - Але гадаю, що це пішло вам на користь.

- Ще б пак, - засміявся Боброк. - Як тільки угледів тебе, то спина одразу засвербіла. І мимоволі почав перебирати всі свої гріхи.

- Отже, таки пішло на користь, - задоволено зазначив Віхол. - Він озирнувся навколо і додав трохи тихіше. - Признаюся, княже, що засватав мене сюди не Володко, а сам великий князь. Бо помітив, що князь київський готовий ходити під черевиком своєї княгині. Це ще та, скажу тобі, цяця! При Ольгердовому дворі була собі дівка як дівка - тиха й слухняна. Сам відаєш, що великий князь багато волі жіноцтву не давав. А тут наче з ланцюга зірвалася - ступити не може без своїх покривок, лапцадронів та вишиванок. Там не стань, сюди не сядь... Тьфу ти, шлях би трафив це ганчір'я!

Віхол спересердя сплюнув на різнокольорову доріжку, проте тут же запрацював чистим сап'янцем. Видно і він побоювався клятої молодиці Герди.

- Тож радий тебе бачити, Дмитре. І мушу сказати, що великий князь і досі не нахвалиться тобою за те посольство до Хаджибея. А така честь випадає далеко не кожному. Проте не дуже задирай від того носа перед старим Віхолом, не забувай, що до

твоєї кебети і він колись докладав своїх мізків...

І старий постукав пальцем по своєму чолу, зораному незліченними зморшками. А Боброк зі здивуванням завважив, що Віхолові очі підозріло заблищали. Схоже, на старості стає дядько таким же тонкосльозим, яким у дитинстві був його пестун Володко.

Мабуть, Віхол здогадався, про що думав Боброк. Тому гордовито підняв сиву голову і додав іншим голосом, в якому вже вчувався метал:

- То ходімо, княже Дмитре, до покоїв князя київського. Бо він, коли угледів з вікна, як ви в'їжджаєте у двір, одразу послав за тобою.

Князь київський чекав на них у зброярні. Її вузькі вікна-бійниці виходили на схід та південь. Сонце саме піднімалося над деревами і зброярня була переповнена мерехтливим світлом, від чого темні, зрубані з тесаних колод стіни набрали густого бурштинового кольору, а числені ножі, списи, залізні сорочки та мечі виблискували, мовби пластівці слюди на піщаному дні Золотоношки - маленької затишної річки, котра вливалася в Дніпро майже навпроти Черкас.

У княжій зброярні панували запахи дьогтю, шкір, деревного вугілля і понад усе - міцного чоловічого поту. І лише бездоганно вимиті вікна-бійниці і вишивані фіранки на них наводили на думку, що всепроникна рука чарівної княгині Герди дісталася вже й сюди.

Володимир сидів біля столу і уважно розглядав руків'я якогось ножа. Коли увійшли прибульці, він рвучко підвівся і рушив їм назустріч.

- Вітаю тебе, княже канівський, - радо тиснучи руку Боброкові, проказав він чистим глибоким голосом. - Вітаю й тебе, віснику ординський, - з легкою посмішкою звернувся до Коцюби.

По тому князь київський перевів нетерплячий погляд на дядька Віхола, чакаючи, що той відкланяється і вийде із зброярні. Так вже було заведено: коли князі радяться, слуги, навіть найповажніші, повинні залишити їх насамоті.

Проте на цей раз, всупереч очікуванню, старий воїн і не думав зачиняти за собою двері. Навпаки, він з незалежним виглядом рушив до столу, за яким тільки-но сидів Володимир, проминув його і зупинився біля вікна, роздивляючись, що діється за ним. Скидалося на те, що дядько Віхол покидати зброярню не збирається. І робить це він, либонь, не з власної примхи, а з чийогось наказу. І коли такий наказ був, то він мав виходити з вуст лише однієї людини - великого князя литовського і руського.

"Схоже, дядько Віхол приїхав до Києва не тільки для того, щоб навчати княжих дітей, - подумав Боброк. - Швидше за все, великий князь бачить його своїми вухами й очима у Володимировому теремі. А може, навіть і голосом".

На запитальний погляд канівського князя Володимир ледь помітно розвів руками. І з цього жесту Боброк зрозумів, що його здогад не був помилковим. Атож, дядько Віхол мав стати тим неминучим лихом, боротися з яким було неможливо. Його треба було лише терпіти, як терплять зливу чи спеку.

Київський князь важко і голосно зітхнув, підкреслюючи цим своє ставлення до

Віхолової присутності. Проте старий дружинник і вухом не повів. Тоді Володимир зітхнув ще раз, уже значно тихіше і повернувся до прибульців.

- По пилюці на вас бачу, що ви не тільки подолали чималу відстань, а й ще не встигли ніде в Києві зупинитися...

- Пилючку з них пір'ячком змахували, - ущіпливо зауважив Віхол, не відвертаючись від вікна. Володимир розсміявся.

- З одежі, дядьку Віхоло, з одежі, - уточнив він. - Але не з обличчя... То може, княже канівський, сядемо спершу до столу і перекусимо? А вже тоді поговоримо про те, що саме привело вас до Києва.

Боброк ледь помітно схилив голову.

- Вибач, княже, але маємо вісті не лише для тебе, а й для великого князя.

- Його зараз немає в Києві, - відказав Володимир. - То можеш розказувати нам усе. А ми вже передамо великому князеві. Чи не так, дядьку Віхоло?

Той кивнув головою. Володимир знову повернувся до прибульців.

- Все ж, може, спочатку перекусите з дороги?

- Дякую, княже, - відказав Боброк. - Але ми із старостою воронівським дещо набрали в сакви і вже зазирали туди зранку.

- Що ж, тоді, мабуть, краще взятися до діла, - згодився Володимир. - То з чим ви приїхали?

- З важливим повідомленням, княже. Нарешті опісля п'ятимісячної мовчанки наш щирий друг Рашид дав знати про себе.

Рашидом тут називали кримського хана Мамаю, беклербека перекопської і подніпровської орд. Таким було повеління великого князя литовського та руського. Ольгерд неухильно дотримувався правила, що в справах такого роду не годиться називати речі та людей своїми іменами.

- Он як, - полегшено видихнув князь київський і показав гостям на вичовгану до блиску лавицю. - Цікаво. То чого ж хоче наш друг Рашид?

- Про те нехай воронівський староста повідає, - кивнув Боброк на свого супутника. - Бо він, а не я з ним зустрічався.

Володимир перевів погляд на Коцюбу.

- Що, маєш листа від Рашида?

- Ні, княже, - схилив голову Коцюба. - Я йому про це натякав, проте Рашид навідріз відмовився підписувати будь-що.

- То, може, наш спільний друг не відає грамоти? - не втримався Володимир.

Дядько Віхол пересмикнув плечем, мовби хотів сказати: дурниці плетеш, Володко.

- Та ні, на грамоті Рашид розуміється, - заперечив Коцюба. - Свою відмову він пояснив тим, що і в князівському, і в ханському оточенні багато вух, а ще більше очей. До того ж, він твердить, що не є таким всемогутнім, як гадає великий князь литовський та руський. І з тої причини не може говорити та діяти так, як вважає за потрібне.

- Може, й правильно, - згодився Володимир. - Отже, на лист розраховувати нічого. Тоді розповідай, що він велів передати на словах.

- За його словами, перекопський та придніпровський хани незадоволені тим, що переяславська земля вже другий рік не сплачує ясиру.

- Спасибіг за нагадування, - насмішкувато зауважив Володимир і скопив очима в бік старого Віхола, котрий все ще не відходив від вікна. Проте той мовчав і Володимир знову звернувся до прибульців. - То це заради цього ви всю ніч гнали коней?

- Не тільки, княже, - відказав Коцюба. - Рашид велів ще передати, ніби хани схиляються до можливості набігу на порубіжні переяславські землі, аби силою взяти те, що їм належить по праву. Проте коли це станеться, наш друг Рашид ще не відає.

- Це вже дещо, - посерйознішав Володимир.

- Але не все, - втрутився Боброк.

А Коцюба незворушно продовжував:

- По тому наш друг Рашид велів передати великому князеві литовському та руському таке: коли литовське та руське війська зйдуться в битві з ордами Хаджибея та його братів, то Рашид знайде можливість для того, аби його чауші участі в цій січі не брали.

- Нарешті, - з полегшенням видихнув Володимир. - Це й справді найцінніше з того, що ти, старосто, переказував за всі ці п'ять місяців. Але чи щирий при цьому був наш друг?

Боброк помітив, що Віхол кивнув головою. Цим він ніби дав знати, що схвалює Володимирові слова.

- Я теж про це запитував, княже, - запевнив Коцюба. - Проте Рашид відказав, що ніяких доказів надавати не збирається. Єдиний доказ - то його слово, а слову своєму Рашид ще жодного разу не зраджував. Зараз він робить все можливе, аби його думку про невтручання в котору межі литвинами та Ногаєвичами поділяли й найповажніші люди орд лівобережного Дніпра. У зв'язку з цим Рашид хоче знати думку великого князя з такого ось приводу. Припустимо, йому вдасться вмовити найповажніших людей не встрявати в цю котору. То коли вони мають відмовити Ногаєвичам у допомозі - одразу чи хай тягнуть до останнього? Звісно, коли тільки ногаєвичі звернуться по неї.

Володимир постукав пальцями по столу.

- Шкода, що великого князя зараз немає в Києві, - нарешті сказав він. - Проте, гадаю, йому буде цікаво знати і нашу спільну думку. То що ти можеш сказати, княже канівський?

- Думаю, що для нас було б краще, якби найповажніші люди лівобережних орд тягли до останнього, - повагом мовив Боброк.

Віхол, котрий, як і раніше, не відривав погляду від вікна, ствердно хитнув головою.

- Чому ти так вважаєш? - поцікавився Володимир.

- Я, княже київський, міркую так. Припустимо, Ногаєвичі отримали відмову одразу. Тоді вони мають досталь часу, щоб вирішити, варто їм одразу вирушати у збройний похід на Литву та Русь чи відкласти це до кращих часів? А коли великий князь Ольгерд сам вирушить проти них, Хаджибей з братами почнуть всіляко ухилятися від вирішальної битви і будуть щипати нас, яко пси ведмеда. А оскільки у великого князя

військо переважно піше чи, скажімо, важкозбройне, то ганятися за ординцями по всіх степах - значить геть програти битву.

- Це так, - змушений був згодитися Володимир.

- Та це ще не все, - вів далі Боброк. - У них є й інша можливість. Турецький Назим-паша пообіцяв Ногаєвичам, що Порта може прислати двадцять, а то й тридцять тисяч яничарів, перед якими тремтить вся Європа. У такому випадку Литві та Русі загрожує куди більше спустошення, ніж це було при Батиеві.

Володимир у задумі поскріб пальцем підборіддя.

- Розумні слова кажеш, княже Дмитре. А ти як вважаєш, дядьку Віхале? Чом мовчиш?

Старий дружинник кинув на київського князя докірливий погляд і знову відвернувся від вікна.

- Мене тут немає, - відказав він і по паузі додав: - І не було ніколи. Моя справа - стежити за тими, хто приїздить, і проводити їх у ті покої, на котрі ти, княже, вкажеш.

- Ич який, - засміявся Володимир. - Отже, тебе тут немає. То де ж тоді тебе шукати, коли що?

- Я, княже, нині стою з того боку дверей і слідкую за тим, аби ніхто не міг підслухувати, про що тут іде мова.

- А що, коли зараз там хтось стоїть замість тебе і підслуховує?

- Це виключено, княже, - відказав Віхол. - Там, біля завороту сюди, стоять мої найвірніші хлопи. Вони й інших не пропустять, і самі не можуть підслухувати, бо недочувають. А їм я сказав, що стоятиму в заглибинці перед входом у зброярню.

- І все ж я не розумію, навіщо тобі потрібно бути одночасно за дверима і тут, - признався Володимир.

Віхол кинув на князя київського співчутливий погляд.

- А тут і розуміти нічого, - відказав він. - Сам відаєш, що в Києві ще кишма кишать ординські вивід-ники. Вони полюють не лише на державні таємниці, а й на тих, хто до них причетний. На тебе, наприклад, княже Володко. Але ти маєш доста гриднів, котрі охороняють тебе. З чим я до тебе прибув і чого від мене вимагає великий князь, ти, мабуть, здогадуєшся. Проте в мене охорони немає. Тож нехай ті песиголовці-вивідники гадають, що старий безпомічний Віхол лише стоїть під дверима і про княжі таємниці нічого не відає. Їм менше клопоту буде зі мною, і я ще трохи поживу на цьому світі... А Боброк, княже Володимире, вірно мислить.

- На те він і Боброк, - кивнув головою князь київський і звернувся до Коцюби. - Рашид тобі ще щось казав?

- Так, княже. Рашид казав, що, на превеликий жаль, вплив на беклербека Мамаю, який водночас є кримським ханом, має не лише він, а й інші. Зокрема хани перекопської та подніпровської орд, що довірили Мамаєві керувати своїми туменами. Проте вони поводять себе так, начебто володіють не тільки своїми улусами, а всією Ордою. А показати їм їхнє справжнє місце беклербекові нині не з руки. Тож Рашид вважає, що тут йому на допомогу можуть прийти Литва та Русь.

- Як саме? - запитав Володимир.

- Можна підсунути, скажімо, подніпровському хану Хайдарові таких вивідників, котрі б доносили йому не завжди правдиві повідомлення. Хан, звісно, передаватиме їх беклербекові своїх туменів. А це, в разі якоїсь невдачі, дасть змогу Мамаєві звинуватити в усьому занадто самовпевненого хана, який, здається, готовий злигатися з братами-ногаєвичами. Ходять навіть чутки, що він, не порадившись з Мамаєм, збирається послати на допомогу Хаджибееві та його братам щонайменше один тумен своїх чаушів-добровольців.

- Ого! - вихопилося у Володимира.

- Проте Рашид велів передати великому князеві, що в тумен той збирається різний непотріб та каліч, що готова розбігтися при першому посвисту батога. А щоб це швидше сталося, сотнями і тисячами в ньому керують найбоягузливіші з ординських чаушів.

Володимир в задумі заходився смикати кінчик своєї невеликої ще бороди.

- Мудра людина цей Рашид, - нарешті сказав він. - Мудра...

Зненацька він хитро примружився на Боброка і запитав:

- Пам'ятаєш, княже Дмитре, як свого часу наш суворий дядько Віхол втовкмачував нам, що колись та доведеться гратися у всілякі потаємні ігриська, де мають значення не лише зміст мовлених слів, а й обставини, при яких ці слова були мовлені? Слова, вчив нас дядько, - при цьому Володимир кинув погляд на незворушливого Віхола, - мовлені в присутності навіть найвідданіших людей, важать набагато менше, аніж слова, мовлені наодинці. То при яких обставинах, Коцюбо, ти розмовляв з нашим другом Рашидом?

Віхол коротким кивком схвалив це запитання свого колишнього вихованця.

- Розмовляли ми, княже, наодинці, - відказав Коцюба і посміхнувся. - Проте за яких умов це трапилося, ти навіть не повіриш.

- Все може бути, - згодився Володимир. - То я слухаю.

- Не знаю, відаєш ти про це, чи ні, але тиждень тому беклербек Мамай зі своїми нукерами та мурзами, серед яких був і Рашид, вирішив проїхатися по руських селах, що стоять над Сулою.

- Так, я чув про ту поїздку, - відказав Володимир. - І Мамай мав на це повне право, бо переяславська земля сплачує ясир подніпровській орді. А Мамай, як ти вже казав, керує і її туменами. Подобається нам це чи ні - то інша річ, проте згоди нашої тут ніхто не питав.

- Отож, княже, я, як староста, з радістю зустрів найбільшого воєначальника Орди, - продовжував Коцюба. - І навіть запросив його разом з почтом до свого двору перекусити, що Бог послав. Проте беклербек лише зазирнув до мого обійстя з висоти свого коня, та заїздити відмовився. Сказав, що він задихається від важкого повітря уруських хат і дворич. Бо там, бач, гуляють свині. Тож я змушений був своє угощення виставляти на леваді.

- Чи не там, де ви вправляєтеся у стрільбі з луків по ординських бовванах? -

поцікавився Боброк.

- Саме там, княже, - посміхнувся Коцюба. - Проте, слава Богу, ми заздалегідь дізналися про Мамаїв приїзд і ті боввани заховали... Так от, провели ми беклербека за Сулу, а пізно вночі я почув, як якийсь кінний зупинився біля моїх воріт. Ну, думаю, мабуть, гінець з Канева чи Переяслава привіз якусь вість. Підходжу до воріт, придивляюся - і очам своїм не вірю: Рашид! Той самий, який чи не найбільше крутив носом. І вже не в татарській, а в нашій, руській одежі. Сам запросився до мене в хату і хоч би тобі поморщився від задухи. І там, в хаті, розповів мені, княже київський, те, що я тобі зараз переповів. А ще порадив їхати до Києва не одразу, а за два-три дні, щоб ніхто, бува, навіть випадково не зв'язав мій спішний від'їзд з Воронівки з його прибуттям до неї... - Коцюба на мить затнувся, - навіть у складі Мамаєвого почту.

Володимир полишив свою бороду і заходився барабанити пальцями по столу.

- Дивна оповідка, - нарешті сказав він. - А найдивніше в ній те, старосто, що твоя воронівська сторожа пропустила його. Чи, може, вона ночами спить? Тоді це дуже погано.

- Ні, княже, сторожа наша не спить, - відказав Коцюба. - Після всього, що сталося, спати нам не можна. До того ж я щоночі перевіряю її о будь-якій порі. А що вона пропустила Рашида, то це пояснюється просто. Рашид обличчям однаково скидається як на татарина, так і на русича. Це, княже, в наших краях не дивина. При тому він запевнив сторожу, що є посланцем князя канівського і приїхав за його наказом. А перед посланцем князя канівського воронівські ворота розчиняються вдень і вночі.

- І сторожа твоя вірить кожному прибульцеві на слово? - продовжував допитуватися Володимир.

- Це не зовсім так, княже, - заперечив Коцюба. - Рашид показав моїй сторожі знака, що його князь Боброк вручає своїм найвірнішим людям.

- Кг-мм... - прокашлявся Володимир. - То виходить, що найшанованіші ординські люди сьогодні роз'їжджають з пайцзами князя канівського?

- Виходять, княже, що так, - шанобливо схилився у поклоні Коцюба.

- А що скаже на це сам князь канівський?

- Я не проти того, щоб на руській землі не лише найвищі ординці, а й самі хани роз'їжджали лише з такими пайцзами, - відказав Боброк.

- Я теж, - зблиснув очима Володимир. - А тепер, товариство, давайте поміркуємо над тим, що повідав нам староста воронівський, та й пошлемо великому князеві разом з повідомленнями і наші міркування. Чи не так він наказував, дядьку Віхоло?

- Так, - згодився старий дружинник.

- Княже, Рашид дуже наполягає, аби такі повідомлення великому князеві надсилалися лише усно, - застеріг Коцюба. - Він не хоче, аби навіть в найтаємніших листах згадувалося його ім'я. Рашид кілька разів повторював, що в урусів більше очей, аніж вух, і найгірше те, що багато тих очей навчені письму.

- Ну що ж, ми повинні вволити його бажання, - сповільно відказав Володимир і поглянув на Віхоло. Той ствердно кивнув головою. - Але в такому випадку хтось із нас

повинен мати дуже добру пам'ять, аби передати великому князеві все так, як воно було. Інших вплутувати в таку справу не маємо права.

- Моя пам'ять мене ще не підводила, - нагадав про себе Коцюба.

- Ти вже зробив свою справу, - відказав Володимир. - І ні великий князь, ні я цього не зябудемо. До того ж твою відсутність у Воронівці помітять одразу. Так що це повідомлення передасть хтось інший.

- Я можу, - сказав Боброк.

Проте Володимир не звернув уваги на його слова. Він зупинив погляд на старому дружинникові.

- Дядьку Віхале, як ти дивишся на те, аби прогулятися до великого князя? Тим більше, що тільки ти відаєш, де він зараз має бути.

- А чом би й не прогулятися, - згодився Віхол.

- Отже, вирішено, - пристукнув Володимир долонею по столу і лише тепер звернувся до Боброка. - Вибач, Дмитре, але ти мені потрібен тут. - І не стидаючись присутніх, докінчив: - Без тебе я мов без рук.

Ні він, ні князь київський ніколи не вважали себе щирими приятелями, хоча в дитинстві їм не раз одночасно здіймали штаненята за участь у якійсь спільній капості. Та лише по тому, як Ольгерд повернувся знову до Литви, Боброк відчув, що починає дивитися на князя київського зовсім іншими очима. І по швидких поглядах чи посмішці здогадувався, що і Володимир ставиться до нього набагато приязніше. Чи не тому, що тут, на краю дикого татарського степу, більше немає нікого з колишніх княжат? А так часом праглося, особливо коли надходили якісь непевно-погрозливі вісті, прихилитися спиною до надійної спини і разом боронитися супроти всіх негараздів та небезпек!

Що ж, цього завжди прагли люди руські, тим більше руські князі. Хоча б тому, що це було для них недосяжною мрією.

Зустріч давніх приятелів

А в Сашка тим часом були свої клопоти. Насамперед він простежив, аби коні, на яких вони приїхали до Києва, були напоєні та нагодовані. І не якоюсь там соломою чи торішнім сіном, а чистим вівсом.

За тим Сашко струсив з себе порохняву, пригладив долонею непокірний вихор і подався за обійстя, аби дізнатися, що нового робиться в Києві. Та скоро він забув про свій намір і перетворився на звичайнісінького сільського хлопця, якому цікаво геть усе. В останню мить вихоплювався він з-під коліс яскраво розцяцькованих карет чи простих возів, придивлявся до дорослих, заклопотаних своїми справами киян і до таких же, як і він сам, хлопчиків та дівчаток. Особливо до дівчаток. Придивлявся до них Сашко і думав: яким же це треба бути щасливцем, аби жити в такому великому, гамірливому і чудовому місті, як Київ!

І все ж, якби йому зараз запропонували залишитися тут, він би добре подумав, як бути. Бо тепер є у нього і двір, і діло, і сам канівський князь йому майже за батька. І спить він не під парканом, і їсть, скільки завгодно, і коня має власного - не те, що тутешні київські, які, може, жодного разу в житті на нього не сідали і не відають, за що

хапатися – за хвіст чи за вуха.

А вже про те, що ні в кого з них немає такого гарного одягу, – не купленого, не випрошеного, а дарованого самим великим князем Литовської і Руської землі Ольгердом – не варто й казати!

Ні, не так вже й добре живеться киянам у своєму стольному місті. Це лише спочатку так здавалося Сашкові, бо він здебільшого роздивлявся будинки, а не людей. А тепер, коли його люди цікавили, він завважив, що більшість з них ходять майже в такому лахмітті, яке він, Сашко, носив ще минулого літа. Он взяти хоча б того хлопчача, що шкандибає попереду. Штанці обтріпані знизу і латка на них така, що й долонею не прикриєш. І чимось він схожий на Тимка воронівського. І не просто чимось, а дуже схожий. Дивно...

Аби переконатися, Тимко це чи ні, Сашко забіг з одного боку від хлопчини, по тому – з іншого. Так, сумнівів бути не може – це Тимко.

І вже не вагаючись, Сашко підійшов до давнього приятеля. Як водиться між друзями, ляснув його з усієї сили по плечу і загорланив:

– Привіт, Тимку!

З несподіванки хлопчина, мов ужалений, відстрибнув убік. Його блакитні оченята перелякано втупилися в Сашка, проте через мить в них засвітилася неприхована радість:

– Сашко? Ти диви, значить, правду казав віщун.

– Який віщун? – не зрозумів Сашко.

– Та був такий. Тільки він вже далеко. А ти як потрапив сюди? Ти ж, кажуть, у Каневі біля князя Дмитра живеш. Чи не так?

– Так, – відказав Сашко, відчуваючи, як його вуста розтягуються в самовдоволеній посмішці. – Та він оце приїхав до князя київського Володимира, ну, і я з ним. Вони зараз сидять у теремі та розмовляють, а я вирішив трохи прогулятися. А ти як сюди втрапив?

Тимко чомусь завагався. Врешті відказав:

– Та-а... Ми сюди з Іваном Овраменковим прийшли.

Сашко наморщив чоло.

– Овраменко? – перепитав він. – Щось я не чув такого.

– Бо він не з воронівських, він тутешній. Йому, бач, татари викололи очі, то я тепер у нього поводитим.

– Так я ж чув про цього Івана! – вигукнув Сашко. – Нам про нього розповідав сліпий лірник під Акерманом, коли ми ходили туди з посольством. А ще той лірник співав пісню про тебе і про Зейнулу. Це справді про тебе?

Тимко зашарівся.

– Так. Але я тут ні при чому. Я тільки розповів Йванові про Зейнулу. А далі він сам все придумав.

– Ну то й що, що придумав? – заперечив Сашко. – І правильно зробив, що придумав. А пісня така гарна!

І Сашко із заздрістю поглянув на свого молодшого товариша. Он який він став, Тимко! Дарма, що в благенькій одежі, зате зараз про нього вся Русь і весь ординський степ знають. От би розказати йому ще й про його матір! Але цього робити не можна. Коцюба казав, що вирве йому, Сашкові, язика, коли він тільки ляпне десь про неї. Коли треба буде, то дядько Федір сам розповість. А зараз не можна, бо часи настали непевні, і багато людей пропадають ні за цапову душу. Та хіба втримаються Тимко і його батько, коли дізнаються про те, що тітка Харитя жива? Ні, вони кинуть все і подадуться до Хаджибеевого стійбища. І навряд чи повернуться назад.

Сашко стріпнув головою, відганяючи ці думки, і сказав:

- То ось ти яким став, Тимку. А де ж твій Іван?

- Він зараз у родичів сидить. Бачиш хату он за тими жовтими воротами?

- Над якими бересток росте? Бачу.

- Отам ми з Іваном і зупинилися. Вже третій день там живемо. А скоро підемо далі.

- Куди саме? - поцікавився Сашко.

Тимкові очі забігали навсебіч.

- А ти, нікому не розкажеш? - запитав він.

- Щоб ята комусь базікав? - Сашко випнув груди так, як це зазвичай робили воронівські хлопці, коли їх запідозрювали в брехні чи ще в чомусь негарному. Проте тут же схаменувся. - Знаєш, Тимку, я нікому нічого не розказую, крім князя Дмитра, бо він же про все мусить знати. А більше нікому, їй-бо! Навіть батькові не розказав би, якби він був...

- Коли так, тоді слухай... - Тимко озирнувся і почав: - Йдемо ми з Іваном знову в татарський степ, у подільську землю. Ми оце повернулися нещодавно звідтіля, бо дуже втомилися і ще це, мій Іван повинен був декому щось розповісти. То він вже розповів, і ми тепера рушаємо назад.

Сашко оглянув благеньку одіж товариша, босі ноги і сказав:

- Слухай, Тимку, а навіщо тобі кудись іти? Хочеш, я розкажу про тебе князеві Дмитрові і той візьме тебе до себе? Ну, не так, як взяв мене, та все ж... Він щось та придумає, бо ти йому теж чимало допоміг.

Тимко відповів не одразу. Він наморщив носа, ніби йому там залоскотало, потім озирнувся в бік високого береста, що навис над жовтими воротами.

- Ні, Сашку, - сказав він нарешті. - Ми з Іваном вже домовилися, що завжди будемо разом. І не дивися так на мої латки, в мене є й інша одіж.

- То чому ж ти тоді її не носиш? - не повірив Сашко.

- Тому що так треба. Знаєш... Тільки ти про це нікому не кажи, добре?

Тимко знову озирнувся на бересток, нібито сподівався на допомогу чи бодай підказку. Проте підказувати не було кому, і Тимко лише винувато шморгнув носом. Ну хіба можна повідати Сашкові чи взагалі будь-кому про те, як два сивих чоловіка з пронизливими поглядами завели їх з Іваном до якогось дрімучого лісу серед болота та мочарів - а це було десь в поліській землі, за два дні ходи від Житомира. А де саме, Тимко не відає, бо ті дядьки зав'язали йому очі. А коли пов'язку зняли з очей, Тимко

побачив, що вони з Іваном стоять перед порогом якоїсь печери. А за крок від них, по інший бік порогу, на гладкому камені сидів старий, аж білий волхв. З тих, що можуть бути страшнішими від десятка відьом чи вовкулаків. В усякому разі так про них говорили довгими зимовими вечорами у Воронівці.

Довго і пильно дивився волхв на Тимка з Іваном, а тоді повільно піднявся з каменю - ветхий, кощавий і зігнутий над ними, мов вуж над жабенятами. Знову подивився на Івана і скрушно похитав головою. Лесть чутно мовив:

- Ох, Іване, Іване.

Схилився перед ним Іван майже до самісінької землі.

- Простіть мене, дідо, за все. Бачу тепер, що ваша правда, хоч і незрячий вже єси.

- Краще б ти раніше повірив, - відказав віщун. - І сонце бачив би тоді, і зіроньки ясні, і святу землю свою боронив би мечем чи навіть чужоземним хрестом.

Іван гордовито підняв голову.

- Не чужоземний він, дідо, - заперечив волхву. - А вже давно нашим став, руським. Бо ж народу хрещеного нині куди більше, аніж тих, хто вклоняється Перунові.

- Так, - згодився віщун. - Але загнано народ руський у Дніпро було силою. А віра з силою однією дорогою не ходять. І наруга ця землі нашій бідній буде відгукуватися ще століттями.

- Так, дідо, - згодився Іван. - Тому і вийшли ми, межигірські послухники, зі своїх печер та келій, аби ті століття не були такими довгими. Несемо слово і спів боянів наших до сердець людських, аби знову роздмухати в них потяг до волі, до противлення татарським зайдам.

- Охо-хо, - важко зітхнув віщун. - Прийде час - і свої стануть страшнішими від зайд. Брат на брата піде оружно, а син - на батька. І жахливою буде та пря. А той, хто залишиться живий, буде заздрити убієнним.

На продовгуватому обличчі Івана туго напнулися жовна.

- Страхітливі речі мовиш ти, дідо, - хрипко озвався він. - То невже не буде порятунку ні онукам нашим, ні нашій згорьованій землі?

- Буде, - відказав віщун. - Неодмінно буде. Але час той ховається в імлі, і нікому з нас не судилося побачити світ без наруги і сліз.

- То, виходить, не варто і боротися? - майже вигукнув Іван, - не варто мучитися і сподіватися?

- Я такого не говорив, Іванку, - лагідно мовив віщун. - Буде і на нашій вулиці свято, буде. Але ненадовго. А справжня воля наша, виджу, затьмарена у віках.

- Але ж вона є? - не вгавав сліпий.

- Є, Іванку... Але шукай її не в сильних князях, а в собі. Кожен має шукати її лише в собі.

- Вірю тобі, дідо святий, і молитиму Бога за твоє довге життя, бо ж не всім даровано вміння зазирати так далеко. А ти нас не дуже картає за те, що прагли понести до людей слово волі під личиною вбогих сліпців. Сам видиш, що на більше нашої нищої уяви не стало.

Віщун поклав на плече сліпого легку, висхлу руку.

- Вже не картаю, Іванку, - мовив тихо і сповільни. - Жорстоко відплатилося тобі за твоє нетерпеливе сподівання. І не лише тобі одному. Друзі твої і побратими по вірі Левко Зайвий і Степан Вільховий наклали життям. А Федірко Мартинів, як і ти, мацає костуром дорогу перед собою.

- Що, йому теж очі випалили? - вжахнувся Іван.

- Так, - скорботно відказав віщун. - Але про це та про все інше поговоримо тоді, коли відпустимо цю невинну дитину.

І дідо повернувся до Тимка. Його вицвілі, під колір кущуватих сивих брів, очі випромінювали таке тепло, що по тілу Тимковому наче голочками заштирикало. А ще через хвилю йому стало так затишно і спокійно, як буває спокійно дереву під промінням травневого сонця. І як листю хочеться зашелестіти після довгої мовчанки, так і Тимкові закортіло чомусь розповісти дідові про все, що лише бачили його очі за час мандрівки подільською землею, якою володів хан Солтан: скільки оружних татар зустрічали вони з Іваном; скільки бачили багатих, а скільки бідних; і що казали про татар тамтешні подояни; і чи слухали вони Іванові співи про волю та повернення своїх князів зі сльозами на очах, чи тільки знудьговано посміхалися.

Інколи віщун задавав тихим своїм голосом якесь запитання, і тоді виявлялося, що Тимкові очі бачили набагато більше, аніж це відклалося в його пам'яті. Він почував себе так, ніби дідо зняв з-перед його очей пелену і тепер міг без зупинки назвати десятки сіл та поселень, через які вони з Іваном проходили. А коли дідо все так же тихо і неспішно розпитував, що саме творилося в тому чи іншому селі або навколо нього, то очі пригадували, вуха підказували, а язик поспішав розповісти про кожен крок, зроблений там Іваном і Тимком.

Нарешті сивобородий віщун закінчив розпитування. Якийсь час він сидів мовчки. Тоді посміхнувся очима до Тимка, сказав, що він, Тимко, великий молодець і незабаром в найкращому з руських міст на нього чекатиме несподівана і радісна зустріч з давнім товаришем. А поки що Тимкові треба гарно виспатися і набратися сил, бо вони йому будуть дуже потрібні. І куди більше, ніж зараз.

І Тимко заснув. Уві сні він літав, мов вільна птаха. То кружляв у високості, то, наче пір'їнка, пропливав межі світлих березових крон, то на льоту зачерпував долонею цілющої води з криниці, про яку відав лише він сам. Літав Тимко і почувався найщасливішою у світі людиною. По тому примостився на розлогій гілці і заснув.

А коли прокинувся і розплющив очі, то виявилось, що він спить не на гілці, а на ряднині під березою, а крізь веселе тріпотливе листя до нього пробивається сонячне проміння. При вході до печери стояли віщун з Іваном і про щось тихо перемовлялися. По тому віщун рушив до Тимка.

- Доброго ранку, дідо, - схопившись на ноги, привітався Тимко.

Віщун відповів не одразу. Він дивився на Тимка таким поглядом, ніби намагався розгледіти, що робиться на самому денці Тимкової душі. І від того погляду Тимкові аж лячно стало. А ноги самі зривалися з місця - так хотілося негайно кудись побігти, щось

розвідати, аби лише дідо наказав.

Проте дідо нічого не наказував. Натомість він утворив долонями якийсь плавний порух навколо Тимкової голови – так, начебто хотів оборонити хлопця від когось – і сказав:

– Хай буде світлою твоя дорога, хлопчику.

По тому Тимко взяв Івана за руку, і їх повели від печери. Спочатку Тимко рухався, як уві сні. А повністю отямився лише на якомусь узліссі, звідкіля було видно невелике село, що затишно розляглося у квітучому видолинку.

Згодом вони проминули десятки сіл і містечок. Тож Тимко геть забув, як звалося те село у видолинку, неподалік від якого, як щось нашіптувало Тимкові, знаходилася пуща з печерою віщуна. Звісно, дорогою хлопець не раз розпитував Івана про дивного діда, та оскільки той відмовчувався чи відбувався ухильними словами, то Тимко, зрештою, залишив його у спокої. І тільки десь на самісінькому денці Тимкової свідомості закарбувалося усвідомлення того, що таких віщунів на землі одиниці і їхні діяння перевищують діяння найславетніших князів чи ханів. Проте Тимко вже не міг втямити, чув він таке від Івана, чи йому це просто наснилося.

Отаке трапилося з Тимком зовсім нещодавно. А, може, не стільки трапилося, скільки й насправді наснилося. Тоді чи варто про це розповсюджуватися?

Мабуть, ні...

– Гаразд, – відказав Сашко, і голос у нього був ображений. – Не хочеш казати, то й не треба. Коли ти такий, то й я нічого більше не казатиму...

– Не ображайся, Сашку, – вибачливо мовив Тимко. – Але ми з Іванком побували в стількох місцях, що я вже й забув, в яких саме. Були ми в Житомирі, були біля Хмільника, де стоїть аул подільського хана Солтана. Були ми і в Красилові. Чув про таке село?

– Ще б пак! – стріпнувся Сашко, і його образу мов вітром здмухнуло. – Це ж те саме село, де народився князь Дмитро!

– Еге ж, – згодився Тимко. – Іванко хотів дізнатися, що там сталося після того, як князь погнався за татарськими паліями.

– То чому ж ти одразу про це не сказав? – спалахнув Сашко. – Іч який!

Тимко відповів не одразу.

– А ти, Сашку, переконаний, що твій князь зрадів би тому, що про його Красилів розповідав би саме ти? – врешті запитав він. – Знаєш, є такі вісті, про які найменше хотілося б почути від близької людини.

Сашко здивовано втупився у свого товариша. Ти диви – таке мале, а вже балакає так, що не кожен дорослий здатен його зрозуміти!

– Тимку, де це ти так навчився говорити? – вражено запитав Сашко. – Балакаєш, як столітній старець!

– У Івана, – відказав на те Тимко. – Ти знаєш, який він письменний! Коли в нього ще були очі, він, кажуть, перечитав усе, що можна. І коли ми з ним ідемо тепер від села до села, то Іван розповідає мені геть про все, що колись читав. А потім ми разом це

обговорюємо.

- І що ж ви там обговорюєте? - ревниво поцікавився Сашко. - Він був переконаний, що найрозумніші розмови ведуть тільки вони з князем канівським.

- Про різне, - стенив плечима Тимко. - Ну, наприклад про те, що є люди, котрі кричать від кожної вавки. А є такі, що про своє горе не хочуть розказувати нікому, бо вони сильні і не люблять, коли над ними починають охкати та зойкати.

- Чому?

- Бо від цього їм стає ще важче на душі.

Сашко замислився, а тоді обережно запитав:

- То що, у Красилові дуже погано?

Тимко кивнув головою. Проте тут же спохопився і сказав:

- Але я тобі про це нічого не розповідав, добре?

- А ти й так нічого не казав, - Сашко зітхнув і вже спокійніше, по-діловому додав: - Я передам князеві, що випадково побачив тебе в Києві, і ти хочеш розповісти йому про щось дуже важливе. А про що саме - не відаю.

- Це ти гарно придумав, - похвалив Тимко товариша. - Але як ми знову зустрінемося?

- Кажеш, ви зупинилися в отій хаті під берестком?

- Так.

- То слухай уважно. Коли князь захоче побачити вас, я приїду сюди і скажу, де і коли він на вас чекатиме. Ну, бувай, Тимку!

Князь канівський із Сашком з'явилися під вечір. Сашко звівся на стременах і зазирнув за жовті ворота.

- Тимку, ти тут? - гукнув він. - Ми приїхали!

На ганок видибала старенька жінка. Вгледіла за воротами постать дужого вершника і хутенько скотилася з ганку.

- Заходьте, люди добрі, - вклонилася вона. - І ведіть своїх коників до стайні, а я їм вівса дам. У нас овес гарний, свій.

- Спасибіг вам, бабусю, - підказав Боброк. - Але і в нас він теж свій... Мені б тільки побачити того хлопця, що, кажуть, зупинився у вас.

Бабуся ображено стулила і без того тонкі вуста.

- А чому тільки Тимка? - запитала вона. - Мій племінець Йванко також хотів би зустрітися з тобою, княже канівський. Йому теж є про що розповісти.

- Гарзд, - відказав Боброк і в'їхав у двір. Спішився, кинув Сашкові повід і наказав:

- Зачекай на мене тут.

І слідом за старенькою піднявся на ганок. А Сашко від нічого робити почав ходити по моріжку.

"Тимко був правий, - думав він. - Бач, князь не взяв мене до хати, хоча й міг би. Значить, не хоче, щоб я знав про те, що трапилося в Красилові після нього. А мені".

Проте додумати не встиг, бо в цю хвилину старенька знову скотилася з ганку і повела Сашка на кухню, аби пригостити варениками з сиром та холодним узваром.

- А їм я накрила стіл ще раніше, - кивнула вона в бік світлиці маленькою пташиною головою. - Не годиться чоловікам гомоніти за ненакритим столом. А ми з тобою тут посидимо. Так?

- Та, - невизначено відказав Сашко, бо рот його був зайнятий варениками. І все ж стало трохи образливо, що його не запросили до чоловічої розмови. І дарма князь не любить, щоб про його біди знали найближчі люди. Бо кому ж іще переживати за тебе, як не найближчим людям? На те вони й найближчі...

Іменини князя Київського

Чверть віку київського князя Володимира Ольгердовича Гедиминовичі справляли гучно.

Останнім травневим днем кияни вже вкотре зустрічали свого великого князя. У той же день прибули його брати Любарт, Кейстут, Коріят. Лише Явнута не було за іменинним столом - через Любарта передав, що почуває себе кепсько. Почувши цю звістку, Ольгерд з Кейстутом перезирнулися - хвороба наймолодшого з братів була тут ні до чого. Схоже, Явнут все ще не може змиритися з наругою, вчиненою над ним.

Прибули і брати Володимирові - Дмитро Брянський, Дмитро-Корибут Чернігівський, Андрій Полоцький. Слідом за Коріятом спішилися його кремезні - всі в батька - сини Юрій, Олександр та Костянтин. А всього всілося за святковим столом біля тридцяти княжих мужів Гедиминового кореня. Сиділи за ним і малолітні сини Ольгердові від другої дружини Юліанни, доньки князя тверського. Проте ці подалися спати, ледь почалася учта: ще не звикло їхнє молоде ество до вин заморських, не кажучи вже про міцні тутешні меди. Проте й старші Ольгердовичі намагалися дотримуватися міри, бо щомиті вчували на собі важкий батьків погляд. Сам же великий князь посьорбу вав лише славетні київські узвари та прип'ятські напої з брусниці.

Дмитро Брянський, Андрій Полоцький та Боброк сиділи разом. Дмитро завзято працював щелепами і охоче прикладався до чаші з терпким заморським вином, від якого, як не старайся, сп'яніти не можна. Їв князь брянський і навсебіч стріляв своїми шалапутними темно-зеленавими очима. Нічого не скажеш - переможник, побідник. За рік, проведений на брянському столі, Дмитро зробив стільки, скільки не зробив жоден з Ольгердовичів. Зібрав серед своїх лісовиків та бортників тисяч зо п'ять добірного війська, натягнув на нього бронь (бо ж Брянськ тим і славен, що в ньому працюють умільці з виготовлення шоломів та залізних сорочок) і посадив на коней, роздобутих всілякими правдами та неправдами. А місяць тому прославився ще раз - розтрощив над Сеймом двотисячний загін шаруканського хана, внаслідок чого брянська дружина збагатилася ще на сотню кінських табунів. Зопалу послав Дмитро гінця до великого князя за поміччю. Збирався князь брянський прогулятися коли не до Дону, то бодай до головного аулу шаруканської орди. Нехай весь світ дізнається, що є таке князівство брянське і є така держава Литва-Русь, яка насмілилася кинути виклик непереможній досі Золотій Орді!.. Проте помочі Дмитро не отримав. Замість цього викликав його до себе великий князь і дав такого чосу, якого ще ніколи не давав.

Все це Дмитро повідав Боброкові та братові Андрію в перерві між двома гусячими

ніжками та холодцем з хріном.

- Ет, Андрію, краще б я у тебе попросив допомоги, - зітхнув він. Втім, у тому зітханні не було й краплі суму чи каяття.

- І отримав би дулю з маком, - поважно підкрутив світлого вуса князь полоцький.

- Що, - примружив очі Дмитро, - боїшся, аби батько з тебе не зняв портів?

- Не в портах, брате, справа. Припустимо, дав би я тобі тисячу-другу кінних.

Вистачило б тобі чи ні?

- Мабуть, ні, - визнав Дмитро. - Але...

- Тож бо й воно. Там би й десять тисяч найкращої дружини не допомогло б. Забув ти, брате, як нас із тобою дядько Віхол вчив: до осиного рою треба підкрадатися непомітно. А ти що? Ломишся, мов п'яний кабан очеретом.

- Ті ж самі слова казав мені й батько, - страдницьки поморщився Дмитро. - Але ж вважай: більше половини моєї дружини є нащадками сіверян, котрі втекли в пущі від Батия. То в них аж руки чешуться дозолити татарам. От я й подумав: а чи не прогулятися мені трохи над Сеймом? Землі ж ці здавен були нашими, руськими, - одним довгим ковтком він випорожнив чашу і потягнувся за куснем ковбика, - Друзі-брати, обзивайте мене як завгодно, але я згоден посперечатися на свого коня, що великий князь таки неспроста затіяв цю учту. Вірно, Андрію?

- А таки неспроста, - згодився князь полоцький. - Коли на те пішло, великий князь таки не зволив побувати ні на твоїх, брате, ні на моїх іменинних учтах. А він же до нас, коли розсудити добре, ставиться не гірше, ніж до Володка. Ні, щось таки замислив наш батечко.

Пожвавішали князі лише тоді, коли великий князь пішов до опочивальні. Меди та вина полилися хоча й не рікою (Ольгерд все ж таки був недалеко) проте випитого якраз вистачило для веселощів, дружніх клинів, спогадів та пісень.

А зранку, ще й не світало, застукали гридні у двері найзнатніших Гедиминовичів і передали Ольгердів наказ: усім через галерею негайно вийти до княжого саду, а звідтіля - на Дніпровий берег.

Коли князі, зіваючи до хрускоту в щелепах, зібралися на березі, підійшов сам великий князь. Мовчки скинув з себе великокняжі шати і, пирхаючи, мов лось, рушив у темні Дніпрові води. Хоч-не-хоч те ж саме мусили зробити й інші.

Вийшли з води посинілі, і зуб на зуб не потрапляв. Зате від учорашнього застілля не лишилося й сліду.

- От би зараз та й перехопити чогось, - зауважив князь брянський, стрибаючи на одній нозі, аби вода витекла з вуха.

- Ти що, приїхав сюди живота набивати? - нахмурено повернувся до нього Ольгерд. - Міг би це зробити і в себе.

Князь брянський не образився на ці слова, а значуще підморгнув Боброкові: а я що вчора казав?

Для світанкової ради великий князь вибрав зброярню. Віхол, котрий відав сторожею, розставив своїх людей ще на далеких підступах до неї, а сам, як і личить

вишколеному слугі, залишився чатувати за дверима.

Великий князь литовський та руський сидів на чільному місці грубого, нічим не покритого столу. Він скидався на сивого ведмедя, котрий тільки-но виліз із барлогу опісля довгої зимової сплячки і зараз насторожено роздивляється довколишній світ. І здається, ніяких неприємних змін поки що не завважив.

Так, сьогодні Ольгерд не мав достатньої причини для того, аби за старою звичкою бодай злегка пошпетити своїх синів та молодших братів. Вони, самі цього не відаючи, таки непогано зіграли те, що їм належало зіграти за задумом великого князя: дружно, як це водиться в гарній родині, зібралися на іменини свого брата і племінця, побажали йому многая літа, а заодно і повеселилися, хто як хотів. І нікому з можливих вивідників - а Ольгерд з кожним роком все більше переконувався в тому, що при кожному дворі порубіжного князя їх вистачає, особливо серед челяді, - нікому з них не спаде на думку, що Гедиминовичі з'їхалися до Києва не заради учти. Найголовніше станеться нині, на другий день по застіллі, коли, на думку вивідників, княжі голови ще важкі, язик неслухняно ворухиться в роті, і взагалі нестямно хочеться прихилитися чолом до чогось прохолодного і заснути, а там хоч трава не росте.

- Всі зібралися, кого запрошено? - з хрипотою в голосі запитав великий князь і з легким роздратуванням завважив, що горло його знову наче покрито плівкою. Дивно, але таке щоразу траплялося на другий день по його приїзді до Києва - а приїздив він оце чи не вдесьте. Добре, що за день все сходило, наче й не було нічого. - Нікого гридні не забули розбудити?.

- Здається, нікого, - озирнувши присутніх, відказав князь київський. Як господар цього терему, Володимир сидів по праву руч від великого князя, одразу ж за рогом вичовганого до блиску ліктями княжих гостей столу. - Тут є всі, кого ти звелів запросити.

Все ж великий князь поволі обвів присутніх хоч і вицвілими від часу, та все ще зіркими очима. Так, ніби всі. По ліву руч, як завше, сидить князь Кейстут, найвойовничіший з Гедиминовичів. Кейстут майже не поступається Ольгердові ні силою, ні славою. Двадцять літ очолює він збройний спротив тевтонським лицарям, котрі з року в рік, яко свині до жолудів, розкиданих під дубом, сунуть на Литву. Щоправда, сунуть вони здебільшого взимку, коли річки, озера та болота замерзають настільки, що можуть витримувати заковані в лати залізні тіла вершників та їхніх гороподібних коней. Та оскільки льоди вже розтанули, то Кейстут за братовим проханням все ж таки прибув до Києва.

Ольгердові відомо було також, що в Литві ім'я войовника Кейстута важить значно більше, ніж його, Ольгердове, ім'я. І багато хто зі старих литовських родин хотів би бачити саме Кейстута на великокняжому столі. І не тільки хотів, а й під'южував того, позаяк вважав, що для Ольгерда Русь стала ближчою, аніж Литва. Проте Кейстут - і Ольгерд теж знав про це - був непоступливим. Як і двадцять літ тому, Кейстут вірив, що його свята справа - боронити Литву від тевтонських лицарів і тих, хто з ними. А у всьому іншому він довіряється Ольгердові.

Поруч з Володимиром сидить огрядний Любарт з гордовитою лівовою поставою. Старий Гедимин чи не найбільше пишався саме ним, Любартом.

Ще б пак - у всі часи київська Русь віддавала належне мудрості, силі і відвазі галицько-волинських князів, котрі, зрештою, перебрали на себе славу і владу князів київських. Після смерті останнього галицько-волинського князя Юрія-Болеслава погляди тамтешніх бояр звернулися не до корінних руських князів (яких, по правді, лишилося дуже мало після татарських ножів), а саме до Любарта Гедиминовича. Він був одружений на доньці Юрія-Болеслава, балакав галицькою мовою не згірш від будь-кого з галичан, та ще й твердив, що коли сяде на стіл галицький та волинський, то не порушить жодної з вольностей цієї землі. Усівшись на галицький стіл, він не приховував, що має бажання, як і його тесть, бачити Литву - свою отчу землю! - під рукою галицького князя.

Та тринадцять років тому гонорові Любарта було завдано нищівного удару.

А почалося з того, що Ольгерд з Кейстутом, аби запобігти татарським набігам, послали до золотоординської столиці Сараю послів з дарунками та запевненнями в дружбі, приязні та збройній допомозі супроти будь-якого ординського ворога. Взамін же попросили кілька руських земель, як то: київську, брянську, сіверську. Власне, так робили всі, хто сусідив з Ордою. Навіть могутній галицький князь Данило їздив поклонитися Орді. І зазвичай всі вони поверталися задоволеними.

Проте Кейстутіві з Ольгердом не пощастило. Чи то листа було не так складено, чи треба було посольство очолити самому Ольгердові, проте послі повернулися, побиті батогами і з колодками на шиї, як раби. Лише набагато пізніше Ольгерд довідався, що таке було вчинено з намови московського князя Івана, сина Калити, якому золотоординський хан Бедирбек вірив беззастережно. А намовив московський князь тому, що боявся вивищення Литви. Тож і вийшло, що замість добросусідських стосунків Литва з Ордою стали ледь не на прю.

Довідалися про це західні сусіди землі литовської і заворушилися. Тевтонський орден оголосив хресний похід на язичницьку Литву, і під його стяги стало ледь не сорок тисяч кованих у залізо франків, бритів і навіть ромеїв. Для збройного опору їм литовсько-руські князі, і Любарт теж, зібрали все, що лише можна було зібрати.

Страшними були ті часи. Не раз і не два здавалося Ольгердові, що його рідній Литві вже не втриматися. Все ж ласка Господня не обійшла князівство Литовське та Руське. Вистояли. Втримали свою землю. Проте не всю. Скориставшись, що всі сили князів литовських та руських були кинуті на боротьбу з тевтонами, король польський Казимир купно з уграми та чехами захопив майже безборонну Галичину та Волинь. Відбивши напад хрестоносців, литовські князі кинулися на допомогу Любартові. Проте їхні дружини були настільки знешлені, що вдалося відібрати лише Волинь. А щодо Галичини, то нехай Любарт повертає її собі сам. І краще, якби він її не здобув, бо для Литви одне Волинське князівство куди безпечніше, аніж могутнє Галицько-Волинське.

"Тож вибач, брате, що допомагаємо тобі більше на словах", - подумав Ольгерд.

Поруч з Любартом мав сидіти Наримунт-Михайло, князь турово-пинський, проте

його вже два роки немає на цьому світі. Під час зимового полювання на тура провалився Наримунт під кригу, застудився, та так і не одужав.

Не було і наймолодшого з Гедиминовичів, Явнута-Івана. До цього часу не може він вибачити Ольгердові та Кейстутові те, що вони зігнали його з великокняжого столу, на який Явнут був посаджений згідно Гедиминового заповіту. Але іншого виходу тоді не було: Литві в котрий раз загрожувала смертельна небезпека, а Явнут виявився плохеньким великим князем. Ображений, він подався було до Москви, проте невдовзі повернувся: на чужині князі без війська і грошей потрібні найменше. Дали брати Явнutowі невеличке заславське князівство на рубежі з татарами і зарився Явнут у своєму уділі так, що вже четвертий рік з нього носа нікуди не витикає. Проте підозрювати князя заславського в якихось діях супроти інших братів теж не годилося. Надто вже нерішучим і неповоротким від природи був колишній великий князь, аби повернути собі місце, вказане самим Гедимином.

За Любартом сидів Коріят-Михайло, котрий держав Новгородок і землі навколо нього. Цей теж, як і Любарт, приїхав зі своїм почтом. Проте почт складали не знатні боляри, а Коріяткові сини - Юрій, Олександр та Костянтин-Федір. Мали Коріятівчичі дужі плечі, жилисті шиї, проте поводили себе, начебто сором'язливі невістки, що їх вперше батько з матір'ю вивели в люди. За словами всезнаючого Віхола поодиноці кожен з них був, мов безпомічне теля, а от разом - то була така сила, з якою мали рахуватися старші Ольгердовичі, котрі вкупі з Дмитром Боброком верховодили в княжому курчатнику. До того ж, вони, як і їх батько Коріят, були безмежно віддані йому, великому князеві. Тож, коли настане можливість посадити їх на якийсь стіл, на цю обставину треба зважити.

А от чи може він назвати відданими своїх старших синів, Андрія та Дмитра, які сиділи за Кейстутом, Ольгерд не відав. Так, сьогодні кожне слово великого князя вони виконують беззастережно. Проте навряд чи дивляться вони на світ його очима. Чи то мало уваги приділяв їм Ольгерд за своїми великокняжими клопотами, чи то більше, ніж треба, просиділи вони в княжому курчатникові, проте у великого князя вже давно склалося враження, що вони не розкриваються перед ним так, як то належить шанобливим синам. І почалося це не вчора чи позавчора. Ще в дитинстві слово Дмитра Канівського, позашлюбного Коріятового сина, важило для них чи не більше, ніж батькове. І так, здається, лишилося і сьогодні. Он як обсіли безбатченка Дмитро Брянський та Андрій Полоцький, а вкупі з ними і Дмитро-Корибут Чернігівський. Хоча зазвичай місце Боброкове не з ними, а в кінці столу, разом з іншими незначними князями.

Проте сьогодні серед запрошених незначних князів не було.

Великий князь ще раз обвів присутніх пронизливим поглядом і рішуче поклав на стіл широку і жилаву долоню. У зброярні запала мовчанка. Навіть Кейстут, який розслаблявся і відверто куняв скрізь, де не було чути дзенькоту криці, на цей раз випростався і пильно подивився в очі Ольгерда. Всі знали, що мав означати цей жест великого князя.

- Те, що ви тут почувте, не повинна знати жодна душа, - повільно, аби кожне слово доходило до присутніх, почав Ольгерд. - Йдеться не про примучення якогось міста чи уділу. Йдеться про те, як нам надалі будувати велике князівство литовське та руське, яких друзів та недругів воно має обирати... - він замовк, замислено втупившись у поверхню столу. - Говоритимете по ділу і коротко, бо коли кожен буде розводитися, то нишпорки можуть запідозрити нас у чомусь незвичному.

- Розумно, - зблиснув швидкими очима Кейстут і знову прихилився до стіни.

Ольгерд насмішкувато кахикнув.

- Вибач, брате, проте тобі навряд чи вдасться відбутися сьогодні одним цим словом, - сказав він. - Я просив би кожного з вас висловити свою думку про те, що діється у його найближчих сусідів і якими він бачить подальші стосунки з ними.

Замислилися князі. Кожен з них міг би розповідати про свої стосунки з сусідами не одну годину. І про свої наміри на майбутнє стільки ж. Проте віддали вони, що скільки б не було тут наговорено, великий князь все одно поверне на своє. Здається, він уже зараз щось вирішив і чекав лише підтвердження своїм думкам.

Першим почав Кейстут.

- Кажеш, великий князю, аби кожен поділився, яких йому друзів або недругів обирати... - він поглянув на вузьке вікно-бійницю, ніби чекав, що звідтіля от-от має з'явитися обличчя недруга. - Щодо друзів, то тут мені казати нічого, бо серед моїх сусідів їх немає. А от недругів - скільки завгодно. І головний недруг троцької землі - тевтонський орден. І як моя дружина з ним обходиться, вам теж відомо, - він криво посміхнувся. - Б'ємося з останніх сил, і кінця-краю цьому не видно... Тевтони ті як змії багатоголові: знесеш одну - одразу десять відростає. Ще б пак - все христове воїнство за ними стоїть. Тож лізуть мошкорою, у свою католицьку віру загнати прагнуть.

- Так, брате, - згодився Ольгерд. - Святу справу ти робиш. І доки саме ти б'єшся з ними, віримо, що жодного клаптика нашої любої батьківщини тевтони не отримають.

- Спасибі за такі слова, великий княже, - відказав Кейстут, і зненацька стукнув кулаком по столу. - Ет, мені б тільки дістатися до того місця, звідкіля в тевтонів голови відростають! Життя б віддав, аби тільки навідмаш рубонуту по ньому!

- Кожен з нас так би вчинив, брате, - згодився Ольгерд. - Зрештою, місце те знайти не так вже й важко. От тільки невідомо, як до нього дістатися.

Кейстут насторожено випростався.

- Що ти маєш на увазі? - запитав він.

- Пам'ятаєш, як ми десять літ тому обвели тевтонів навколо пальця? - і собі запитав Ольгерд.

Старші князі вдоволено посміхнулися, бо кожен з них приклав до цього руку. Тоді саме стояло спеко-гне і бездощове літо, болота пересохли. Тевтонський орден всією силою навалився на троцький куток Литви. А вийти з ним на відверту прю було рівнозначно самогубству, бо тоді лише кожен десятий з Кейстутової дружини був закований у панцир. Порадилися князі, і наказав Ольгерд жінкам, старим та дітям зачатися в найнепрístupніших пущах, а литовське військо всілося на коней, нишком

дісталася до тевтонських земель і пройшлося по ній з вогнем та мечем. Почувши про таке, вилетіли тоді тевтони з литовської землі і заходилися рятувати свої замки та володіння. І на друге літо литовські князі вчинили те ж саме. А на третє заходилися тевтони будувати на порубіжжі з Литвою укріплення та вали. І тепер на їхні землі не те, що Кейстутіві люди, а й лисиці непоміченими не проскочать. З того часу й повелося: взимку тевтони безуспішно сунуть залізним клином на таку ж панцирну Кейстутіву дружину, а влітку люди Кейстута так же без успіху беруть в облогу тевтонські порубіжні укріплення.

- Так, тевтони - то наш найдавніший ворог, - згодився Ольгерд. - Проте коли б їх не було, - при цих словах на обличчі великого князя промайнуло щось схоже на посмішку, - ми, можливо, ще й досі б не вийшли з боліт та пущ. Аби не згинуть під їхніми мечами, пращури наші змушені були кувати литовські мечі, щоб захистити землю свою. Дідо наш Вітен зібрав і виставив супроти них уже не окремі ватаги, а навчене, вимуштроване військо. Батько наш Гедимин одягнув це військо в залізні панцирі, а брат наш Кейстут довів тевтонів до того, що вони вже почали забувати, де і які села та міста знаходяться на литовській землі. Тож і далі просимо тебе, княже троцький, очолювати цю прю з тевтонським орденом. А там, дасть Бог, якось знайдемо можливість обійти їхні порубіжні замки... - дещо поспіхом закінчив він.

Вже кілька літ Ольгерд схилився до думки, яку тільки-но висловив Кейстут: шлях до завершальної перемоги над тевтонами пролягає через землі ляхів. Та для цього їх треба або примучити або увійти з ними в злуку. Проте Любарт на приязнь не згодиться ніколи. З його гоноровитістю він швидше загине, аніж відмовиться від мрії про повернення під свою руку князівства Галицького.

Любарт, наче почувши думки великого князя, гордовито підвів голову, пригладив вуса, які все ще не хотіли сивіти.

- З моїм братом, троцьким князем Кейстутом, я маю цілковиту згоду, - почав він. - Питання зроду-віку стояло так: або тевтони нас, або ми тевтонів. І я висловлюю своє захоплення, брате, перед твоєю мужністю і звитяжністю. Вже два десятки років борониш ти, не шкодуючи живота свого, нашу святу землю Литовську, а себто і полоцьку, київську, волинську. І все ж маю сказати, друзі-братове, - звернувся він до всіх присутніх, - що коли збираємося стежити за діями одних лише тевтонів - то це буде нашим величезним прорахунком. Литовській державі сьогодні біда загрожує не лише від тевтонського ордену. Кожному з вас відомо, що й Галицько-Волинське князівство теж багато літ не знає спокою від ляхів та їх вірних прибічників угрів та чехів, - якусь хвилину Любарт мовчав, намагаючись стримати себе. Врешті вже спокійнішим голосом продовжив: - Гадаю, що саме сьогодні нам час об'єднатися і спільно рушити на тих наших сусідів, що наче мошकारа, висмоктують всі соки з південно-західної землі князівства литовського та руського.

Схоже, Кейстутіві ця пропозиція сподобалася. Він розплющив очі, підморгнув Любартові, підняв догори великого пальця.

- Отже, брати, ваша думка така, що треба йти на ляхів. Так? - запитав Ольгерд у

Кейстута та Любарта. Князь волинський кивнув головою на знак згоди, князь троцький промовчав. Хитрий же Коріят, котрий розумівся не лише на словах, а й на паузах між ними, поблажливо посміхнувся і поклав голову на переплетіння пальців. Цим жестом він хотів сказати, що розмова про напад чи ненапад на ляхів може затягнутися надовго, то ж він, Коріят, з великим задоволенням вислухає як одні, так і протилежні думки.

Дивлячись на свого батька, промовчали і трійко його синів. Мовчали й інші князі.

- Отже, ваша думка ясна, - зробив висновок великий князь. - І все ж я вже вкотре змушений вказувати нашому братові Любартові на одну й ту ж обставину, котра не дозволяє нам купно йти на його сусідів ляхів, - продовжував Ольгерд. - За спиною ляхів стоять чехи, ромеї та й ті ж буджацькі татари. А можливо, навіть і тевтони, бо вони з ляхами однієї віри. І хто може запевнити, що коли Кейстут пошле свою дружину в землю волинську, тевтони не кинуть будувати замки і не сядуть на коней? Як ти гадаєш, Кейстуте?

- Може бути, - згодився той.

- А ти, Коріяте?

Коріят кахикнув у кулак. Схоже, для нього все вже було ясно. І він зробив саме той крок, якого і чекав від нього великий князь.

- А чи відомо тобі, брате, чим зайнятий нині польський король Казимир? - звернувся Коріят до Любарта.

- Звісно, відомо, - гордовито відказав той. - Вивідники доносять, що він зараз з малим військом сидить у Кракові.

- А де все інше його військо?

- Розійшлося по замках галицьких, - неохоче відказав Любарт.

- Отже, коли ми купно рушимо в галицьку землю, то будемо мати справу не лише з Казимиром, а й з його воеводами, що сидять в таких замках, котрі в змозі витримати облогу будь-якого війська кілька місяців, а то й років. Чи не так?

Любарт не відповів. Лише правиця його стисла меча з такою силою, що побіліли пальці.

- Отже, не знаю, як ви, братове, - продовжував Коріят, - а я вважаю, що в галицькій землі на нас чекає те ж саме, що і в тевтонській. І там, і там за спинами наших супротивників стоять могутні сили. Тож знову маємо справу з багатоголовим змієм, якого можна перемогти, вдаривши лише під корінь. Проте діставатися до нього нам заважають все ті ж замки. - Коріят краєм ока помітив: великий князь схвально кивнув головою. - Тому моя думка така: ляхів з уграми поки що не чіпати. Обмежуватися обороною і зведенням більш потужних замків проти них. І чекати, чекати слушного часу. Скажімо, тієї ж миті, коли на ляхів піде хтось з півдня чи заходу. А нам самим одним походом покінчити з Казимиром не вдасться. У цьому я твердо переконаний. Ми неодмінно втягнемось в затяжну боротьбу і що найстрашніше - змушені будемо постійно тримати на галицько-волинському порубіжжі значні сили. А цим обов'язково скористається тевтонський орден і знову посуне на наші кривні села та пущі, звідкіля вийшла вся людність литовська. Тож чи можемо ми дозволити собі таке?

- Вірно речеш, брате: не можемо! - обіззався Кейстут. - А ти що скажеш, Любарте? Князь волинський обвів всіх гнівним поглядом. Рука його, як і раніше, лежала на руків'ї меча.

- Що ж, доведеться як і раніше, покладатися лише на свої сили, - сказав він і відкинувся до стіни з таким виглядом, наче те, що має відбутися надалі, його вже не цікавить.

- Вибач, брате, але ж сам бачиш, що не час ще нам іти на твого кривдника Казимира, - співчутливо прогудів великий князь. - Князь Коріят чисту правду мовив: не час.

Коріятіві сини дружно закивали головами. Вголос висловлювати свою думку вони ще не наважувалися.

"Зачекалися Коріятівічі, - дивлячись на них, подумав Ольгерд. - Неодмінно першу ж відвойовану землю віддам їм".

Коріят, що пильно стежив за великим князем, нарешті полегшено зітхнув і випростався. Схоже, він вмів читати найпотаємніші Ольгердові думки.

Ольгердовічі і Боброк теж мовчали. Те, що діється на півночі чи заході, їх хвилювало набагато менше, ніж те, що мало статися на сході чи півдні.

Іменини князя Київського
(продовження)

- Отже, з нашими західними сусідами ніби все ясно, - витримавши паузу (бо, може, хотів би висловити свою думку ще хтось), продовжував великий князь. - А тепер поглянемо на північ та схід і послухаємо, що князь полоцький думає про своїх сусідів-новгородців та князів тверських, смоленських, московських і які там ще є.

- Особливо розповідати нічого, - почав князь Андрій і погладив свою русяву борідку. - З Новгородом справи в нас ідуть добре. Наших земель їм не треба, але й своїх вони нікому не віддадуть. Щодо інших, то з великим князем тверським Михайлом, нашим дядьком, - Андрій на якусь мить завагався, - стосунки в мене чудові. Такі, які повинні бути не лише між сусідами, а й родичами. Прихильно ставляться до нас і князі смоленські. Що ж до князівства московського, то тут справа дещо інша, - князь полоцький помовчав, добираючи потрібних слів. - Люд московський діяльний та швидкий на вчинки. Від князя тверського відаємо, що московський князь Іван, прозваний Калитою, увійшов у довіру хана Золотої Орди, отримав від нього право на збирання податей для хана серед своїх сусідів, численних князівств. І правом цим скористався так, як не користалися б і самі татарські збирачі ясиру. А заодно і вивищувався серед інших князів, прикупуваючи або примучуючи їхні землі. Став Калита чи не найбагатшим з усіх князів землі Руської. Таким же був і його син, теж Іван, що помер три роки тому. Тепер на московському столі сидить дванадцятилітній онук Калити Дмитро.

- Ще невідомо, куди він поверне, - зауважив Коріят.

- Атож, - згодився князь полоцький. - Але перед самим від'їздом до Києва я отримав вісті, що хан Золотої Орди дарував малому Дмитрові ярлик на володіння

великим володимирським князівством. Орда довіряє московським князям як ніяким іншим. І я гадаю, що коли щось станеться, то золотоординський хан швидше захищатиме Москву, аніж будь-кого із своїх удільних ханів.

- Отже, сваритися з Москвою немає рації, - зробив висновок Коріят.

- Так, - ствердив Андрій полоцький. - Проте і чекати якихось ворожих дій з її боку теж не варто. Надто ще малий князь Дмитро, аби зважитися на рішучі дії.

- Отже, твоя думка яка? - зажадав Ольгерд чіткої відповіді.

- Гадаю, що за схід Литва і Русь можуть бути спокійними, - твердо відказав Андрій.

- Звідтіля нам поки що нічого не загрожує. В усякому разі, цього літа.

Ольгерда, схоже, така думка не зовсім влаштувала. Очі його перетворилися на дві щілинки.

- Те, що ти в цьому впевнений, добре, - сказав він. - Проте маєш знати, що будь-яка держава занепадає, коли не приростає новими землями. Чи тебе цьому не вчили?

Андрій схилив голову.

- Вчили, великий княже. Проте приростати за рахунок землі тверської немає рації. Краще бачити в дядькові Михайлові доброго спільника, аніж підданця великого князівства Литовського та Руського. Те ж саме, гадаю, стосується і князівства смоленського. А про князівство московське я вже казав.

Великий князь вдарив долонею по поверхні столу.

- Отже, думка князя полоцького зрозуміла: на сході нам теж поки що затівати нічого, - зробив він висновок. - Чи, може, я помиляюся?

Коріят, а за ним і всі Коріятовичі заперечливо захитали головами. Дивлячись на них, Дмитро Брянський не зміг стримати посмішку.

- Б'юся на що завгодно - не сьогодні-завтра великий князь за таку слухняність дасть їм якусь землю, - прошепотів він Боброкові. Проте одразу ж замовк, бо великий князь зупинив на ньому свій важкий погляд.

- Тоді в мене ще є одне запитання до князя полоцького. А чи робив ти спробу, як добрий сусіда, порозумітися з князем московським?

Андрій полоцький стрельнув у бік великого князя примруженими очима.

- На велику приязнь іти побоююся, великий княже.

- Це ж чому?

- Маю децицю в своїй казні. А від вірних людей чув, що Калита та його нащадки здатні витягувати гроші навіть там, де їх не було зроду-віку.

Пожвавлений гомін пролетів залюю. У великого князя теж зблиснули очі. Проте з іншого приводу.

- Добре, що ти проговорився про казну, - зауважив він. - А то мені гроші нині дуже потрібні. Тож чекай гінця з торбою по них, - докінчив Ольгерд під загальний сміх. А коли знову запала тиша, продовжив: - А тепер поглянемо, що робиться в степу.

- Я, - почав було Дмитро брянський, проте Ольгерд помахом руки зупинив його.

- Помовчав би нарешті, - сказав він з таким виглядом, ніби в нього заболів зуб. - Що ти накоїв, нам уже відомо. Не питаю і князя чернігівського, бо він свій уділ отримав

лише цієї весни і ще не розібрався як слід, що діється в ньому та навколо нього. – Погляд великого князя зупинився на Володимиріві. – Краще послухаємо, що скаже нам князь київський.

Володимир прикусив губу. Якусь мить дивився поперед себе, гадаючи, з чого почати.

– Вам, напевно, відомо, що земля київська сусідить одразу з трьома ордами: подільського хана Дмитра-Солтана, очаківського Хаджибея і буджацького Котлабуги. Це на правому березі Дніпра. На лівому з нами сусідить подніпровська орда улусника Хайдара, за якою стоїть перекопська орда Абдули та кримська – Мамаєва, що нині є беклербеком усіх трьох орд. Вірніше, з Хайдаром сусідить переяславська земля, що нині входить до складу київської.

– Це нам відомо, – перебив Володимира великий князь. – Краще розкажи, що в тебе з ними.

– Слухаюся, великий княже. Земля київська потерпає від степових людей точнісінько так же, як і землі князя Любарта. Частота і розміри набігів залежать від того, які в нас стосунки з тим чи іншим повелителем Орди. На початку, коли з ласки великого князя я сів на стіл київський, татарські наскоки значно посилювалися. Страждали від них не лише уходники.

– А це ще хто? – поцікавився Кейстут.

– Ті, хто йшов у степ і займався там бджолярством, рибальством, полюванням.

– Бродники, – уточнив Любарт.

– Зрозуміло, – кивнув головою Ольгерд. – Отже, страждали не лише вони...

– Страждали і смерди, ті, хто обробляв землю на порубіжжі. А наші скарги ханам та мурзам на злочинні дії татарських розбишак-кайсаків не приймалися. Як казали ханські биричі, – Володимир невесело посміхнувся, – їхні повелителі київського князя не знають, а від справжнього князя київського Федірка скарг на дії кайсаків не було.

– То, може, той Федірко взагалі ні на кого не скаржився? – поцікавився Коріят.

– Навпаки, – заперечив Володимир. – Скаржився, і не раз. Хаджибею, Хайдарові, Абдулі та Мамаєві. А цієї зими поїхав до Сараю зі скаргою на те, що його неправомірно зігнано з київського столу... – Володимир помовчав. – Проте на набіги татарських вільних людей він і справді не скаржився жодного разу.

– Ще б пак, – посміхнувся Коріят. – Не буду здивований, коли він деякі з цих набігів і очолює.

– Може бути, – згодився Володимир.

– А я чув, – подав голос Дмитро Брянський, – що далеко не всі в землі київській скаржаться на татарські набіги. Є й такі, що...

Великий князь поморщився.

– Помовч, – звелів він Дмитрові. – Не лізь поперед князя київського у його справи. А ти, Володко, продовжуй, коли є що.

– Та я, власне, великий князю, хотів якраз приступити до того, про що тільки-но почав говорити князь брянський.

- Говори, - дозволив Ольгерд.

- Отже, скарги наші тривали майже до осені минулого року. Якраз до того часу, коли князь Боброк сів на канівський стіл. - Володимир трохи подумав і уточнив: - на стіл своїх предків. Він зумів так домовитися з бродниками, котрі осіли на його землі і довкола неї, що ті обрали його своїм отаманом.

- Пізнаю князя Боброка, - схвально прогудів Кейстут, не розплющуючи очей. Один з ударів тевтонського меча призвів до того, що в князя троцького час від часу починала боліти голова. І, щоб зменшити ті болі, Кейстут заплющував очі. Згодом це увійшло у звичку.

- То князь Воброк зібрав їх у збройні ватаги і послав на порубіжжя доглядати за діями татар, як ханських, так і вільних. І не лише наглядати... Хочу сказати, що ці ватаги князя Боброка виявили себе якнайкраще. Вони не бояться виходити на рать навіть з набагато численнішими татарськими ватагами, і нерідко вступають у прю з тими руськими бродниками, які подалися в степ, не бажаючи стати під князеву руку. Так що тепер татарські наскоки можна перелічити на пальцях.

- Отже, ти твердиш, ніби на київському порубіжжі тиша і спокій, - сказав великий князь. - І нам, виходить, тут робити нічого. Чи не так?

Володимир посміхнувся і стеновав плечима.

- Я цього не казав, великий княже, - заперечив він. - Навпаки, гадаю, що незабаром скарги знову відновляться. Але вже не з нашого боку, а з татарського, - і посмішка знову з'явилася на його вустах. - Татарські мурзи жалітимуться на дії руських ватаг Боброка.

- І скільки людей у тих його ватагах? - поцікавився Коріят.

- Тисяч зо три набереться, - відказав Володимир і повернувся до Боброка. - Так, княже?

Боброк кивнув головою.

- І це лише ті, хто хоч сьогодні готовий сісти в сідло. Кожен з них, коли ще бродникував, навчився відбиватися від двох, а то й більше татар. А зібравшись разом, вони не поступляться й туменові.

Князь брянський обійняв Боброка за плечі.

- Молодець, Дмитре, - голосно сказав він. - Шкода, що тебе не було зі мною на Сеймі!

- Молодець то молодець, - незадоволено обізвався Любарт. - Але як би татарове не озвірили і не посунули на князівство київське усією Ордою, а заодно і на Волинь.

Князі перезирнулися. Це було щось нове. Раніше Любарт ніколи не висловлював вголос своїх побоювань. Схоже, ляхи з татарами домучили його до краю.

- А й справді, Володко, - зацікавився великий князь. - Може таке бути?

- Навряд чи зараз це можливо, - відказав Володимир. - Канівські бродники здебільшого просуваються понад Дніпром та Інгульцем, у бік володінь очаківського хана Хаджибея. А ці володіння не сусідять з землями князя Любарта. Його сусідом є подільський хан Солтан. А з людьми цього хана канівські бродники досі сусідили без

особливих сутичок. Так що, дядьку Любарте, коли у вас щось станеться, то канівські ватаги тут ні до чого.

- І на цьому спасибі, - сердито буркнув Любарт.

- Інша справа, коли хани об'єднуються, - продовжував Володимир. - От тоді київській та волинській землям доведеться або негайно сплачувати ясир, або терпіти спустошливі набіги. А вони, - Володимир обвів поглядом усіх князів, - вже об'єдналися. Як доносять вивідники князя Боброка, десять днів тому зібралися біля Копанки на Дністрі нащадки войовничого хана Ногая - Хаджибей, Котлабуга і Солтан. Брати домовилися, що як тільки київський, волинський чи ще якийсь князь з'явиться в степу, вони негайно зливаються в одну орду і оружно йдуть на нього. При цьому, як доносять Боброкові люди, очаківський хан сказав таке: ми терпіли, коли Любарт сідав на волинсько-галицький стіл, терпіли, коли литовський князь виганяв з київського столу нашого Федірка, проте нашому терпінню настав кінець. Тепер ми змушені йти на будь-кого, хто накинє своє задрісне око на наші землі. Підемо навіть тоді, коли за нападником стоятиме стотисячне військо. А Котлабуга додав, що не час чекати, доки нападники зберуть стотисячне військо, а треба бити їх поодинці, доки вони ще не об'єдналися.

- Овва! - насмішкувато мовив Кейстут. - То ти, Володко, швиденько збирай ясир, аби задобрити своїх ханів, а я тим часом, поки ще не пізно, тікатиму в свою троцьку землю.

Ольгерд зблиснув очима з-під важких повік.

- Зачекай втікати один, брате, - застеріг він. - Може, нам всім доведеться це робити. Але спочатку давай вислухаємо, що нам порадить князь київський.

- Давай, - згодився Кейстут. - То що скажеш, Володко?

- Моя думка така, - відказав Володимир. - Треба зібрати все, що маємо, і рушити в степ.

Любарт з-під лоба подивився на київського князя.

- І з чого ти виходиш? - запитав він.

- З того, що поодинці нікому з нас впоратися з ханами не вдасться. Ні тобі, дядьку Любарте, з Султаном, ні мені з Хаджибеєм. А ще за ними стоїть Котлабуга, котрого побоюються навіть угри з чехами. Тож примучити їх маємо лише спільними силами. І тоді здійсниться мрія нашого великого діда Гедимина, який прагнув відродити під рукою свого роду землю старокиївську, що сягала від Шведського моря і до Чорного. А що це нам дасть - навіть оцінити важко. Андрієві шкурки, - Володимир поглянув на князя полоцького, - навколо Шведського моря нічого не варті, а от в ромейських землях їм ціни немає. Жито та пшеницю дядька Любарта греки з руками відірвуть...

- Так, це було б чудово, - відказав Любарт. - Але чи не забув ти про існування Золотої Орди? Чи відомо тобі, що може зробити золотоординський хан, коли дізнається, що ми збираємося підняти меч супроти нащадків Чингізових?

Володимир допитливо поглянув на великого князя. Проте той підпер голову рукою і, здається, думав про щось своє. Тож по паузі київський князь знову повернувся до

Любарта.

- Не забув я про Золоту Орду, княже волинський. Вона завжди була могутня не своїми незчисленими туменами, а згуртованістю. Проте сьогодні Орда, як спечена під сонцем земля, вкрилася густими тріщинами, почала розриватися на окремі улуси.

- Це тобі так здається, - вперто обстоював своє Любарт. - А хани, може, гадають інше.

- Гаразд, - згодився Володимир. - Можна припустити, що хан подніпровський повністю залежить від хана перекопського і обидва вони - від хана кримського, беклербека Мамаю. Можна припустити, що хоча хан шаруканський і намагається діяти сам, все ж він повністю залежний від золотоординського хана. Але як пояснити те, що сім років тому правобережні Ногаєвичі впень розтрожили тумени кримського та перекопського ханів і повністю відділилися від Золотої Орди? І як не дивно, Золота Орда це проковтнула. Чи не тому, що не почуває себе настільки могутньою, щоб негайно покарати непокірних за відступ і примучити їх знову під свою руку? Тож чому не припустити, що золотоординський хан скаже тільки спасибі, коли ми це зробимо за нього?

- Ну, це ти, Володко, вже занадто, - запротестував князь брянський. - Одна справа, коли хан, покаравши відступників, знову примучить їх під свою, ординську руку. І зовсім інша, коли відступники будуть примучені під руку литовську. Тут і сліпому буде ясно, що від цього виграє Литва, а не Орда.

- Так, брате, ясно, - згодився Володимир. - Але можна зробити так, щоб і вовки були ситі, і вівці цілі.

- І як же ти збираєшся це робити?

- Давай, брате, думати разом. Скажімо, нащадки Ногая вже років з десять, коли не більше, не сплачували в золотоординську казну ані шеляга. То коли ми пообіцяємо це зробити за них, гадаю, нам багато що пробачиться.

- То навіщо ж тоді йти на рать, коли знову треба платити ясир? - поцікавився князь полоцький.

- Вихід до Чорного моря і його портів того коштує, - відказав Володимир. - Крім того, я сказав "пообіцяємо". А коли відгородимося від Золотої Орди Дніпром, тоді можна й інше щось придумати.

Коріят нахилився вперед.

- У цьому щось є, - сказав він, і його сини дружно закивали головами. - Проте накручено так, що того й дивися, як би самих себе не обхитрувати. Ну, скажімо, з ким ми будемо домовлятися в Золотій Орді? Чи не трапиться так, що наших послів знову буде відшмагано нагаями, як останніх рабів? Хто з вас про це забув, тому нагадаю, що відшмагали нас тринадцять років тому.

Володимир розвів руками.

- На це питання відповісти я не можу, - визнав він. - Скажу лише, що робиться все, аби подібного не сталося. Але що саме - про це відає лише великий князь.

- Так, - Ольгерд відняв долоні від обличчя. - І князь київський вірно чинить, що

ухиляється від прямої відповіді. Не тому, що він чи я не довіряємо декому вас, а тому, що береженого і Бог береже. Скажу лише, що домовлятися в Золотій Орді будемо лише з тим, кому допоможемо сісти на золотоординський стіл.

В зброярні запала мовчанка.

- Ова... - врешті видихнув Коріят. - А що - така нагода є?

- В усякому разі ми її шукаємо, - відказав великий князь і, застерігаючи, підняв руки долонями вперед. - Більше, брати та племінці, не розпитуйте нічого, бо ще невідомо, як воно вийде. Тож не будемо ділити шкуру ще не впольованого ведмедя. Спочатку подумаємо, чи по силі нам впоратися з його ведмежатами.

Ольгерд замовк. Мовчали і князі. Перші сонячні промені, пробившись крізь листя, зазирнули до зброярні і зайчиками застрибали по обличчях.

- Так, Орда завжди була могутня своїми ту менами і єдністю її мурз та ханів, - врешті порушив мовчанку великий князь. - А ще неймовірною жорстокістю. Будь-який спротив Орді неодмінно потопав у морях крові. Тож правителі великих і малих держав не дозволяють собі навіть думати про нього...

Ольгердів важкий, пронизливий погляд волхва, здається, зазирнув у душу кожного з присутніх. І схоже, знайшов там саме те, на що й сподівався, бо за мить голос великого князя зазвучав більш впевнено і спокійно.

- Так, кордони Золотої Орди нагадують міцний ланцюг, розірвати який неможливо. Проте з часом кільця його іржавіють, зв'язки слабшають, і не скористатися з цієї нагоди - то великий гріх для того, хто прагне волі і величі своїй державі. І ви, братове та князі, напевне здогадуєтеся, що перед Литвою та Руссю сьогодні є принаймні два таких кільця. Одне з них, - це орди трьох братів, нащадків войовничого хана Ногая. Інше кільце - кримська, перекопська, подніпровська та шаруканська орди, які, власне, згодні визнати зверхність кримського хана Мамаю. Про решту говорити, гадаю, немає потреби. Зауважу лише, що в столиці Золотої Орди Сараї мурзи та хани зайняті зараз тим, що проштовхують один одного на золотоординський стіл і їм нема коли думати про єдність своєї неосяжної держави.

Ольгерд прокашлявся. Клята плівка в горлі все не щезла. Чи не захворів він, бува? Тільки цього ще не вистачало!

- Мабуть, ви всі вже знаєте, що князь київський навесні послав посольство на чолі з князем канівським до очаківського хана Хаджибея. Задачею посольства було не лише дізнатися про наміри Ногаєвих нащадків щодо київського та інших новостворених Литвою князівств, а й розвідати їх військову міць. І мушу сказати, що князь канівський зі своїм завданням упорався блискуче. Знає він і про те, які сили знаходяться в розпорядженні кримського хана Мамаю.

І великий князь кивнув головою, дозволяючи Боброкові говорити.

- Дякую, великий княже, - відказав Боброк. - Я зустрічався з очаківським і буджацьким ханами і переконався: того, що трапилося з колишнім князем київським Федірком, вони більше не допустять. А не вступилися Ногаєвичі за нього лише тому, що Федірко більше тягнувся до лівобережних улусних ханів, аніж до Хаджибея з

Котлабугою.

- Отже, будь-який наш поступ на південь викличе збройний спротив Ногаєвих нащадків, - зауважив Кейстут. - Чи, може, я помиляюся?

- Ні, княже, - відказав Боброк. - Додам лише, що так само вчинить і беклербек Мамай, коли ми підемо на нього.

- Зрозуміло. А які зараз між ними стосунки?

- Майже такі, як і сім років тому, коли кримська і перекопська орди отримали нищівну поразку від Ногаєвичів. Наскільки я зрозумів, Хаджибей та його брати не припускають навіть думки про злуку з Мамаєм. Більше того, якби ми стали на котору з беклербеком, вони навіть пробачили б той ясир, якого їм не віддають князь волинський та князь київський.

- Вони і так його не побачать, - буркнув Любарт.

- Отже, коли ми підемо на Мамаю, Ногаєвичі палиці в колеса нам ставити не будуть, - сказав Кейстут. - А коли навпаки?

- Те ж саме. Мамай брав участь у тій битві. І хоча виявив при цьому велику мужність і стійкість, все ж вважає, що Ногаєвичі завдали поразки саме йому, а не ханам кримському та перекопському, у яких він тоді був лише темником.

- Отже, нам є кого вибирати в супротивники, - сказав Коріят. - А як ти, княже, оцінюєш силу Ногаєвичів?

- Ногаєвичі стали ще сильнішими, ніж були сім років тому.

- Чому ти так вважаєш?

- Відділившись від Орди, вони тепер покладаються лише на свої сили. Тому не пропускають жодної нагоди збройно допомогти тому чи іншому сусідові, отже, вони постійно вправляються в ратній справі... - Боброк скося глянув на Любарта.

- Добре б'ються, - визнав той. - Ні угнатися за ними, ні втекти від них неможливо.

- Саме так, - згодився Боброк. - Хаджибей показував посольству один зі своїх туменів. У мене склалося враження, ніби той тумен складається не з десяти тисяч воїв, а всього лише з однієї людини, наскільки його дії були стрімкими, чіткими й несподіваними. Проте Хаджибей не приховує, що тумени Котлабуги ще вправніші.

- І скільки людей вони можуть виставити супроти нас? - продовжував допитуватися Коріят.

- Тисяч до ста, - відказав Боброк. - А то й більше.

Князі завмерли. Їм, котрі рахували свої дружини на тисячі, а то й сотні, така цифра здавалася неймовірною.

- А ти правильно порахував? - поцікавився Кейстут.

- Давайте робити це разом. Мої вивідники казали, що сім років тому в очаківській орді було тридцять тисяч димів і кожен з них мусив виставити одного воїна. Сьогодні таких димів у Хаджибея за сорок тисяч. Збільшилася орда за рахунок полонених і тих, хто сім років тому, одразу по битві, добровільно перейшов на бік Хаджибея. Набрала сили також буджацька орда. Котлабуга сьогодні має до трьох туменів. Мало того, буджацький хан дуже заприятелює з турецьким візиром, і той пообіцяв йому будь-якої

хвилини прислати на поміч двадцять, а то й тридцять тисяч яничарів, перед якими сьогодні тремтять найсильніші держави світу, Тож коли ми вирішимо щось робити, то треба діяти блискавично, аби Ногаєвичі не встигли скористатися тією допомогою.

- Ти ще про Солтана нічого не сказав, - нагадав Любарт.

- Подільський хан може виставити щонайменше п'ятнадцять тисяч кінних і тисяч з десять піших ханських людей.

- За потреби він може виставити й більше, - відказав Любарт. - Мої вивідники вважають, що лише кінних у Солтана набереться два тумени. І піших тисяч із п'ятнадцять.

- Це князь Боброк навмисне применшує сили Солтана. Аби ми не так злякалися, - пожартував князь брянський, проте цей жарт не викликав жодної посмішки.

- То що ж воно виходить, - обвів князів примруженими очима Коріят. - На нас має посунути щонайменше сто тисяч татар. Чи не так?

- Не посунути, а налетіти, мов яструби, - поправив його Любарт. - Ти ще не бачив, які вони в ділі.

- Зате я їх бачив, - відгукнувся Дмитро брянський. - Нічого особливого.

- Не кукурікай раніше часу, - стримав його Андрій полоцький. - Сам же казав, що мав п'ять тисяч раті, а їх було всього дві тисячі. Княже Боброк, а чи можеш ти сказати, скільки туменів у Мамає?

- По ордах чи загалом? - поцікавився Боброк.

- Краще бий вже зразу - називай загалом.

- Під рукою у беклербека Мамає може бути не менше восьми туменів.

- Теж не жарти, - зітхнув князь полоцький. - І все ж краще мати справу з ним, ніж з Ногаєвичами.

- Це не зовсім так, княже, - заперечив Боброк. - Звісно, сили в нього менші. Проте коли ми здолаємо його, то ризикуємо опинитися межі двома вогнями. З одного боку - Ногаєвичі, а з іншого - сама Золота Орда. І коли вони домовляться між собою.

- їм навіть домовлятися не треба, - перебив Боброка князь чернігівський Корибут, який до того сидів мовчки. - Кожен з них і сам може вдарити так, що з кількох наших тисяч, котрі ми залишимо там, тільки пір'я полетить. Вважаю, що Боброк правий. Краще небезпеку чекати з одного боку, аніж з двох.

- Але ж сто тисяч, - важко зітхнув Коріят. Слідом за ним похнюпилися і його сини.

- Це вам не ляхи і навіть не тевтони...

- А що тевтони? - войовниче скинувся Кейстут. - Сорок тисяч сунули на нас. Де вони нині? І всі, як один, були в залізо закуті. А на якому з татар ви бачили те залізо?

- Але ж сто тисяч... А що маємо ми? Можеш сказати нам про це, великий княже?

Ольгерд знову прокашлявся. Здається, в горлі шкребло трохи менше.

- А це я у вас повинен запитати, - повільно, мов би знехотя посміхнувся він. - З кого почнемо - з тебе, княже полоцький?

- Можу дати шість тисяч ратників, - відказав Андрій.

- А більше шкода?

- Коли зібрати мисливців, бортників з ратаями та дроворубами, то всього тисяч з десять набереться. Проте ті не вчені ратній справі...

- Це мисливці не вчені? - підняв Ольгерд важкі брови. - Маєш дати не менше восьми тисяч. І настільки вони будуть вчені, спитаю з тебе, а не з них. А ти що даси, Коріяте?

- Тисячі чотири, не більше. Сам же відаєш, князівство моє невелике...

- І в мене стільки ж, - відгукнувся Кейстут. - Мало, зате всі в броні. А більше не можу, бо треба комусь і перед тевтонами маячити. Та гадаю, що мої чотири тисячі не поступляться і десятком татарським.

- Веди рахунок, Дмитре, - звелів Ольгерд князю брянському.

- Слухаю, великий княже...

Дмитро заходився щось виводити на столі кінчиком ножа. По хвилі запитав:

- А дядькові Кейстутові скільки ратників записати - чотири тисячі троцьких чи десять - татарських?

Андрій полоцький голосно пирхнув. По обличчях інших князів хвилями заходили посмішки. Не втримався і великий князь, хоча тут же докірливо мовив:

- І тут у тебе не як у людей. Гаразд, пиши чотири тисячі, а там видно буде. То що в тебе вийшло?

Князь брянський зітхнув:

- Поки що супроти Ногаєвичів всього нічого - шістнадцять тисяч. А з моєю дружиною буде двадцять одна.

- Додай моїх десять тисяч, - звелів Ольгерд.

- Хвилиночку, великий княже, - тридцять одна тисяча. Це вже щось...

Ольгерд повернувся до князя київського:

- А ти що даєш?

- Тисяч вісім буде, - пообіцяв Володимир. - Без бродників князя Боброка. А це ще біля трьох тисяч.

- А чи надійні люди ці бродники? - насуплено поглянув великий князь на Боброка. - Чував, що руські князі на Калці теж покладали великі надії на полк бродників. А що з того вийшло - до цього часу не можемо отямитися.

- За три тисячі головою ручаюся, великий княже, - відказав князь канівський.

- Гляди мені... Дмитре, запиши, що київська земля дає одинадцять тисяч ратників, - звелів Ольгерд.

- І ще допиши дві тисячі переяславських мужів, - додав Володимир.

- Тоді запишемо тринадцять, - сказав Ольгерд. - А в тебе, Корибуте, що?

- Маю під рукою три тисячі. А там...

- Пишемо те, що є...

- А ти що скажеш, брате? - звернувся Ольгерд до Любарта.

Той повагом пригладив вуса.

- Маю до семи тисяч оружних воїв. Проте, великий князю, ніхто не відає, що замислять цього літа король польський та угри.

- Доки вони будуть мислити, можна купно навалитися бодай на подільського хана Солтана, - відірвався від підрахунків князь брянський. - Примучимо Солтана - і король польський підіжме хвоста.

- Було вже, - похмуро зауважив Любарт. - Було, коли купно навалилися на тевтонів. Я тоді майже все військо повів на цю прю. А коли повернувся, землю галицьку мов корова язиком злизала. І ніяка купність не допомогла мені повернути її назад.

У зброярні запанувала тиша.

- Сам же відаєш, що не з одним Казимиром довелось тоді мати справу, - нарешті зауважив Коріят.

- Зараз може бути те ж саме, - відрізав Любарт. - Втрачу ще й волинську землю - хто мені іншу дасть? Ти ж своїм Новогрудком, брате, не поступишся.

- Гаразд-гаразд, - втрутився Ольгерд, аби припинити суперечку між братами. - Отже, що маємо?

- Коли рахувати дружину дядька Любарта, то маємо п'ятдесят три тисячі, - відказав князь брянський. - Коли без нього, то й до п'ятдесяти не дотягнеться. Проте можна зібрати ще шість-сім тисяч, великий княже.

Ольгерд запитально підняв брови.

- Що ти маєш на увазі?

- Кинути клич в чернігівській та сіверській землях.

- Можна було б, - згодився Ольгерд. - Але ти своїм дурним нападом роздражнив шаруканьського хана, і тепер невідомо, як він себе поведе, коли дізнається, що ці землі, як і твоя, княже, без охорони. Тож не треба там ніякого кличу.

Князь брянський почухав за вухом кінчиком ножа.

- Тепер мені ясно, що я вчинив дурницю, - визнав він.

- Давно б так, - докинув великий князь і звернувся до присутніх. - То що будемо робити?

І його погляд зупинився на Кейстутіві. Проте той лише посміхнувся у відповідь.

- Брате, я пообіцяв дати під твою руку чотири тисячі воїв і зроблю це. Нехай хлопці хоч трохи відігріються від наших туманів та мжичок. А куди ти їх направиш - то вже твоя справа.

- Дякую, брате, за довіру, - відказав великий князь. - А ти, Коріят, що скажеш?

- Гадаю, що треба йти на Ногаєвих нащадків, - відказав той. - І найкраще було б розбити їх поодиноці. Причому так швидко, щоб вони не встигли звернутися до турків по допомогу.

- Тоді треба спочатку вдарити по Солтану, - запропонував Дмитро брянський. - А його брати, коли вони справжні брати, змушені будуть поодиноці кинутися йому на допомогу.

- То вже тонкощі, - відказав Коріят. - Головне, аби Литовська та Руська землі стали ще більшими.

Князі презирнулися. Ні для кого з них не було таємницею, що Коріят прагнув розширення Литви та Русі не менше від великого князя. І зрозуміло чому: йому і трьом

його синам-здорованям у маленькому Новогрудку було затісно.

- Зрозуміло, - відказав Ольгерд і перевів погляд на Андрія Полоцького. - А твоя яка думка?

- Йти на Ногаєвичів, - коротко відказав той.

- Зрозуміло, - кивнув головою Ольгерд і поплескав долонею по столу, - закликаючи до загальної уваги. - Думка князя київського мені відома заздалегідь. Вона збігається з думками князя полоцького, князя Коріята і князя Боброка. Князь брянський хоче йти на Солтана. Князь чернігівський гадає, що йому краще сидіти на місці і чатувати на шаруканьського хана, бо після дурниці, яку вчинив князь брянський, від того можна чекати чого завгодно. Чи не так?

- Так, - неголосно відказав той.

- Відома нам і думка князя волинського, - продовжував Ольгерд. - Що б ми не вирішили, він сидітиме на місці і буде стежити за діями короля польського. Чи не так, Любарте?

- Тобі видніше, - відказав Любарт. - Ти ж великий князь, а не я. Та коли вирішите йти на Мамая - мені з вами не по дорозі. Нічого мені робити за тридев'ять земель від мого столу.

Князь волинський окинув всіх присутніх зверхнім поглядом. Так було не вперше, і князі розуміли, що то означає. Любарт не приховував, що всі вони сіли на свої столи з ласки великого князя Гедимина і лише його, Любарта, запросили на князівство галицькі та волинські боляри. Тож він передусім мав опікуватися інтересами своїх людей і вже потім - великого князівства.

- Врахуємо і твою думку, брате, - згодився Ольгерд. За тим підпер долонею щоку і, хитро примружившись, запитав: - А що ти скажеш, коли в разі перемоги над Ногаєвичами князеві волинському будуть запропоновані землі по Дністру аж до Чорного моря - ті, якими володіли колись князі галицькі? Але за тієї умови, що ти залишиш у своїх замках міцну залогоу, а з рештою війська приєднаєшся до інших князів.

Погляди всіх зупинилися на Любартові. Лише Коріят стривожено презирнувся з синами.

- Треба подумати, - пощипуючи борідку, відказав Любарт.

Князі засміялися. А коли пожвавлення вляглося, князь брянський запитав:

- То що, батьку, треба готуватися в похід на Ногаєвичів?

Деякий час великий князь уважно роздивлявся свого шалапутного сина. Тоді відказав:

- Навпаки. Ми підемо в протилежний від них бік.

Обличчя князя брянського видовжилося:

- Як це? - не зрозумів він.

- А так, - похмуро посміхнувся Ольгерд. - Я хочу сам подивитися, що ти там накоїв над своїм Сеймом.

Примітки

Якщо ви вже знайомі з першою частиною трилогії Володимира Рутківського, то сміливо можете перегорнути сторінку. Та якщо ви не читали цієї книжки, а вам кортить дізнатися, які пригоди привели молодого волинського князя-лицаря на порубіжжя між Україною-Руссю та Степом, візьміть "Двобій з тінню" - не пожалкуєте.